

ΕΠΑΡΧΙΑΙ ΚΑΙ ΠΟΛΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) Flam. Cornelii, Creta sacra tom. I, II. Venetiis 1755.
- 2) Laurent. De Monacis, Chronicon de rebus Venetis, Venetiis 1758.
- 3) Franc. Basilicata, Città, Fortezze, Castelli di Candia 1614 - 1615 (χειρόγραφος "Ατλας ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου).
- 4) Marco Boschini Il Regno tutto di Candia, Venetia 1651.
- 5) Job. Meursii, Creta, Cyprus, Rhodus, Amstelodami 1675.
- 6) D'O. Dapper, Description exacte des isles de l'Archipel, Amsterdam 1703.
- 7) Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, Paris 1718.
- 8) R. Pashley, Travels in Crete vol. I. II. Cambridge-London 1837.
- 9) Κ. Κριτοβουλίδου, Ἀπομνημονεύματα πολέμου τῶν Κρητῶν, Ἀθῆναι 1859.
- 10) Capt. Spratt, Travels and Researches in Crète vol. I. II. London 1865.
- 11) V. Raulin, Description physique de l'île de Grète tom. I. II. Atlas, Paris 1869.
- 12) Νικόλ. Σταυράκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1890.
- 13) H. Noiret, Documents inédits de la domination Venitienne en Crète de 1380 - 1485, Paris 1892.
- 14) Σ. Ξανθοῦδιδου, Συνθήκη Ἀλεξίου Καλλιέργη (ἐν Ἀθηνᾶ τόμ. ΙΔ' 1902 σελ. 283 - 331).
- 15) G. Gerola, La Dominazione Genovese in Creta (Estratto dagli Atti del Accademia degli Azziati in Rovereto, Serie III. vol. VIII. fasc. II 1902).
- 16) G. Gerola, Monumenti Veneti di Creta, Venezia vol. I, II. 1905 - 1908.
- 17) J. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, Macon 1890.
- 18) Pomp. Molmenti, La Storia di Venezia nella vita privata Part. I, II, III. Bergamo 1910 - 1912.
- 19) «Νέα Ἐλευθερία» ἑφημερὶς ἑβδομαδιαία ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης ἔτος 1903 φύλλα 26, 27, 28 (ἄρθρα Στ. Ξανθοῦδιδου ἐκ τῆς ἐν Κρήτῃ ἐνετοκρατίας).
- 20) Β. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης, Μέρος πρῶτον τεῦχος Α' Ἀθῆναι 1899.

I

ΕΠΑΡΧΙΑΙ ΚΡΗΤΗΣ

Ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτῃ ἐξετάζονται γλωσσικῶς καὶ ἱστορικῶς τὰ σήμερον ἀκουόμενα ὀνόματα τῶν ἐπαρχιῶν καὶ πόλεων τῆς Κρήτης κατὰ τὰς μέχρι σήμερον γνωστὰς καὶ προσιτὰς ἡμῖν πηγὰς. Πότε καὶ πῶς ἕκαστον τούτων ἔλαβε τὴν ἀρχήν, καὶ πῶς μετεδόθη μέχρις ἡμῶν, εἶναι τὸ κύριον θέμα τῆς ἐρεῦνης ταύτης. Καὶ δὴ ἀρχόμεθα ἀπὸ τῶν ἐπαρχιῶν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς νήσου.

1. Σητεία.

Διὰ τοῦ ὀνόματος Σητεία ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν (Sithia, Setia) τὸ ἀνατολικώτερον τῶν τεσσάρων διαμερισμάτων (territorio di Sithia) τῆς νήσου,¹ ἐκ τῆς πρωτεύουσας αὐτοῦ πόλεως Σητείας καὶ τοῦ ὁμωνύμου φρουρίου (Castel Sitia), οὗ λείψανα σφύζονται ἄνω τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως Λιμένους Σητείας.²

Πλὴν τοῦ κυρίως φρουρίου ἔχοντος σχῆμα τριγωνικὸν ὑπῆρχε καὶ προάστειον ὁ Βοῦργος (Borgo) παρ' αὐτό.

Τὸ ὄνομα Σητεία εὗρον οἱ Ἐνετοί, ὅτε κατέλαβον ὀριστικῶς τὴν νήσον (περὶ τὸ 1210) ἐν χρήσει παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις, καὶ τὸ διετήρησαν, ὅπως θὰ ἴδωμεν ὅτι συνήθιζον νὰ κάμνωσιν. Ἀναφέρεται τὸ Sithia ἀπὸ τῶν πρώτων ἐγγράφων τῆς διανομῆς τῆς νήσου εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἀποίκους κατὰ τὸ 1212 (carta concessiois, τὸ ἐκχωρητήριον ἔγγραφον),³ καὶ παρέμεινε καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν καὶ τὴν κατόπιν τουρκοκρατίαν καὶ μέχρι σήμερον, ὅτε δηλοῖ ὀλόκληρον τὴν ἐπαρχίαν Σητείαν (καὶ Στεία), καὶ δὴ καὶ τὴν πρωτεύουσαν παράλιον πολίχνην, ἣτις εἰδικώτερον λέγεται σήμερον Λιμὴν Σητείας (Λιμάνι Στείας).

Ἡ λέξις Σητεία προέρχεται ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων, διήλθε διὰ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ οὕτω μετεδόθη εἰς τοὺς Ἐνετοὺς. Πιστεύεται ὅτι εἶναι αὐτὸ τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς ὀλίγον τι ἀνατολικώτερον κει-

¹ Τὸ διαμέρισμα αὐτὸ ἦτο τὸ μικρότερον τῶν ἄλλων περιλαμβάνον καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν (1210-1669) δύο μόνον ἐπαρχίας, τὴν Σητείαν καὶ τὴν Ἱεράπετρον.

² Boschini, χαρτ. 38 καὶ 39, Basilicata, χαρτ. 59, Gerola, Monum. I. σελ. 32 καὶ 170 — 180 εἰκ. 86 — 90., Dapper σελ. 411.

³ Creta sacra II. σελ. 237, 239.

μένης, ἣτις ἐκαλεῖτο Ἡτεια¹ ἢ Ἡτις², καὶ ὅτι ἐκ τοῦ ἐμπροθέτου εἰς Ἡτειαν προῆλθε τὸ Σητεία (ὅπως τὰ Σκάρπαθος, Σαμψούς, Σίτανος κλπ.).

Ἄλλ' εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ τρίτου π. Χ. αἰῶνος εὑρεθεῖσαν πρὸ ἐτῶν ἐν τοῖς ἔρειπίοις τῆς πλησιοχώρου Πραισοῦ καὶ δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Μαρϊανί³ ἀναφέρονται δις Σηταῖται, τοῦτο δὲ ὑποθέτει πόλιν Σηταίαν, καὶ ἐκ τούτου εἶναι πιθανώτερον ὅτι προῆλθε τὸ Σητεία, καθ' ὃν τρόπον κατέδειξεν ὁ καθ. Χατζιδάκις ἐν Ἐπετ. Πανεπιστ. ΙΕ' - ΙΖ' σελ. 35 - 38.

Οἱ Γενουῖται κατὰ τὴν βραχεῖαν κατοχὴν τῆς νήσου (1206 - 1210) ἔκτισαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐπαρχίας ἄνω τοῦ σημερινοῦ χωρίου Κρυγιά, ἐπὶ ὑψηλοῦ λόφου, τὸ φρούριον Montforte σφζόμενον ἐν ἔρειπίοις καὶ μέχρι σήμερον καὶ καλούμενον Ψηλὸ Καστέλλι (ιδ. Basilicata χαρτ. 99 καὶ Gerola, Monum. Ven. I. 285 - 289, εἰκ. 177 - 182).

Ἡ Σητεία κατὰ τὴν Β'. Βυζαντινὴν ἐποχὴν τῆς νήσου (961 - 1204) ἀπετέλει ἰδίαν Ἐπισκοπὴν, ὅπως μαρτυροῦσι καὶ τὰ δύο χωρία τῆς Κάτω Πισκοπὴ καὶ Ἀπάνω Πισκοπὴ, τὰ ὅποια ὑπῆρξαν ἔδρα αὐτῆς κατὰ καιροὺς μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς παραλίου πόλεως ἔνεκα τῶν πειρατῶν. Τὴν ἐπισκοπὴν διετήρησαν ὡς λατινικὴν καὶ οἱ Ἐνετοὶ μέχρι τοῦ 1571 μὲ ἔδραν τὴν ἀνακτισθεῖσαν καὶ ὀχυρωθεῖσαν παράλιον Sitia μέχρι τοῦ 1571, ὅτε ἠγώθη μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ἱεραπέτρας, ὅπως καὶ σήμερον αἱ δύο ἐπαρχίαὶ ἀποτελοῦσι τὴν ἐπισκοπὴν Ἱεραῶς καὶ Σητείας ἢ Ἱεροσητείας (Πρβλ. Χριστ. Κρήτη τόμ. Β'. σελ. 297 - 298).

2. Ἱεράπετρας.

Καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς ἔχει ἀρχαίαν τὴν καταγωγὴν. Ἐλέγετο Ἱεράπτυνα, τὸ ὅποιον εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἐγένετο Ἱεράπετρα καὶ Ἱεράπετρος, δι' οὗ δηλοῦται καὶ σήμερον καὶ ἡ ἐπαρχία καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς πόλις (Ἱεράπετρο).

Ἡ Ἱεράπτυνα ἦτο πόλις σημαντικὴ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐποχὴν, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοῦ τρίτου π. Χ. αἰῶνος, ὅτε κατώρθωσε νὰ ὑποτάξῃ τὰς ὁμόρους πόλεις καὶ δὴ τὴν Πραισόν, καὶ νὰ δεσπόσῃ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης

¹ Διογ. Λαερτ. I. 9, 107.

² Στεφ. Βυζαντ. καὶ Μέγα Ἑτυμολογ. ἐν τῇ λέξει. Πρβλ. καὶ Svoronos, Numism. de la Crète p. 150 - 151 καὶ Bursian, Geogr. von Griechenl. vol. II. 576.

³ L. Mariani, Antichità Cretesi εἰς τὸ Monum. antichi dei Lincei vol. VI. 1896 σελ. 300 - 308 καὶ Blass, Kret. Inschriften εἰς τοῦ Collitz, Dialekt Inschriften N° 5120. Ὁ Mariani καὶ ὁ Bursian ταυτίζουσα τὴν Σηταίαν πρὸς τὴν Ἡτειαν, ὃ δὲ Willamowitz καὶ ὁ Dittenberger χωρίζουσιν. Εἰς τοὺς Σταδισμοὺς (Geogr. Gr. minores ἐκδ. Miller § 353, 354) ἀναγράφεται ὡς Κητεία.

μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως (68 π. Χ.), ὅτε τελευταία τῶν ἄλλων κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ρωμαίων¹.

Ἡ πόλις διετηρήθη ἀκμάζουσα καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὡς μαρτυροῦσι καὶ τὰ πολλὰ λείψανα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (θέατρα, ἀμφιθέατρα, ναυμαχία κλπ.) ἐξηκολούθησε δὲ ὑφισταμένη καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν, ἀφ' οὗ ἀπετέλεσεν ἐπισκοπὴν τὴν τῆς Ἱεραπύδνης καὶ ὕστερον Ἱεραπέτρας καὶ Ἱεραῖς Πέτρας.²

Ἡ πόλις φαίνεται ἐκλιπούσα κατὰ τὴν Ἀραβικὴν κατάκτησιν (824 μ. Χ.), ἢ ἴσως καὶ πρότερον, μετὰ δὲ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ Νικηφόρου τοῦ Φωκά καὶ τὴν παλινόρθωσιν τῆς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης (961 μ. Χ.) ἡ ἐπισκοπὴ Ἱεραπέτρας ἐπανιδρύθη, ἀλλ' ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου δὲν ἦτο πλέον ἢ μὴ ὑφισταμένη πόλις, ἀλλὰ τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴ μίαν ὥραν μεσογειότερον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἰσθμοῦ, σωζόμενον καὶ σήμερον καὶ διατηροῦν πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν πολλὰ λείψανα τῆς ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας.

Οἱ Ἐνετοὶ ἔκτισαν παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ τὰ ἑρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως μικρὸν φρούριον Castel Gerapetra,³ καὶ ἔκτοτε συνωκίσθη παρ' αὐτὸ καὶ ἡ πολίχνη Ἱεράπετρος λαβοῦσα μείζονα ἐπίδοσιν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, διετήρησαν δὲ καὶ τὴν ἐπισκοπὴν καταστήσαντες αὐτὴν λατινικὴν κατὰ τὸ ἔτος 1571 ὁ Πάπας Πίος Ε' ἤνωσεν αὐτὴν μετὰ τῆς τῆς Σητείας ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ διατηρήσῃ τὸν τίτλον Ἱεραπέτρας (Gerapetrensis) ὡς ἀρχαιότερον.⁴

Εἰς τὴν ἐπισκοπὴν ταύτην ὑπήγετο καὶ ἡ ἐπαρχία Μιραμπέλλου (ἰδ. κατωτέρω), ἀλλὰ κατὰ τὴν Β'. Βυζαντιακὴν ἐποχὴν,⁵ ὡς φαίνεται, ἰδρύθη νέα ἐπισκοπὴ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ, ἐπειδὴ δὲ οἱ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις ἔστεροῦντο, ὡς φαίνεται, τῶν ἀναγκαίων στοιχείων πρὸς κλήσιν τῆς νέας ἐπισκοπῆς ἐδιχοτόμησαν τὸ Ἱεραπέτρας ἢ τὸ ἐξέλαβον ὡς δηλοῦν δύο πόλεις (Ἱεραῖς καὶ Πέτρας), καὶ τὸ μὲν πρῶτον τὸ Ἱεραῖς ἀφήκαν διὰ τὴν ἐπισκοπὴν Ἱεραπέτρου, τὸ δὲ Πέτρας ἔδωκαν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Μεραμπέλλου.

Ἐπὶ Ἐνετῶν εὐρίσκομεν πάλιν τὰς δύο ἐπισκοπὰς ἠνωμένας εἰς τὴν λατινικὴν Episcopatus Gerapetrensis, ἀλλὰ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν ἐχωρίσθησαν πάλιν, τὸ δὲ Μεραμπέλλου μὲ τὸ Λασιθί ἀπετέλεσαν ἰδίαν ἐπισκοπὴν, τὴν τῆς Πέτρας, ὑφισταμένην καὶ μέχρι σήμερον.

¹ Τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν τῆς πόλεως καὶ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ἰδὲ εἰς S n o - r o n o s, Numism. σελ. 183-187 καὶ Ψιλᾶκη σελ. 221 ἔξ.

² Συνέκδημος Ἱεροκλέους, καὶ Notitiae Episcopatum.

³ Τὸ φρούριον μνημονεύεται κατὰ τὸ 1349, πότε ὅμως ἐκτίσθη ἀγνοοῦμεν. Ἰδ. Basilicata χαρτ. 67 καὶ Gerola, Monum. I. 243-250 καὶ εἰκ. 138-144.

⁴ Creta sacra II. 182.

⁵ Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ὁ διχασμὸς δὲν γνωρίζομεν. Τὸ Πέτρας ἐφάνη ἀπαστὸν εἰς ἀποτελεσιν ἰδίας ἐπισκοπῆς ὡς γνωρίζομεν ἐξ ἄλλων πόλεων φερουσῶν αὐτό.

3. Μεραμπέλλον - Σπιναλόγγα.

Σήμερον καλεῖται Μεραμπέλλο ἡ ἐπαρχία, κατὰ τὴν ἐνετικὴν ὁμωσ ἐποχὴν Mirabello¹ ἐκαλεῖτο τὸ φρούριον Castel Mirabello τὸ εὐρισκόμενον ὅπου σήμερον ἡ πολίχνη Ἁγ. Νικόλαος τοῦ Μεραμπέλλου. Τὸ φρούριον ἔκτισαν οἱ Γενουῖται τοῦ Πεσκατόρη (1206 - 1210)² εἰς τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἣτις ἐκαλεῖτο Καμάρα ἢ Λατὼ πρὸς Καμάρα³. Λείψανα τοῦ φραγκικοῦ φρουρίου Mirabello φαίνονται ἀκόμη ἀραιὰ ἐπὶ τοῦ μικροῦ λόφου τοῦ ὑπερκειμένου τῆς σημερινῆς πόλεως (Ἁγ. Νικόλαος) καὶ τῆς παρακειμένης λίμνης, ἣτις καὶ τότε καὶ σήμερον καλεῖται Βουλισμένη.

Εἶπον ἄλλοτε⁴ ὅτι οἱ Ἐνετοὶ λόγιοι τῆς νήσου παραρχαιολογούντες ἐτοποθέτουν ἐνταῦθα ἐσφαλμένως πότε τὴν Χερσόνησον, πότε τὸ Κύταιον, καὶ πότε τὸ Ἡράκλειον ἢ τὴν Ἡρακλεόπολιν.

Ἐκ τῆς κόμης Καϊνουόργιο χωριὸ (τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως Νεαπόλεως Ἐνετ. Villa Nova) καὶ δὴ ἐκ τῆς συνοικίας ἢ μετοχίου Καρῆς (δὲ ἀκούεται καὶ σήμερον) κατήγετο ὁ Πέτρος Φιλάργης (ἢ Φίλαργος ἢ Φιλάρετος), ὅστις ὀρφανὸς καταλειφθεὶς παρελήφθη ὑπὸ τῶν Λατίνων φράρων τῆς ἐδῶ πλησίον κειμένης μικρᾶς Λατινικῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἄντωνίου (καὶ σήμερον ἀκούεται τὸ Φραρὸ ἢτοι Φραρεῖο⁵ μεταξύ Νεαπόλεως καὶ τοῦ χωρίου Βουλισμένης καὶ ἐκπαιδευθεὶς ἐνταῦθα καὶ κατόπιν ἐν τῇ μεγάλῃ Λατίν. Μονῇ τῶν Φραγκισκανῶν (ὅπου σήμερον τὸ ἀρχαιολ. Μουσεῖον), καὶ ὕστερον ἐν Παρισίοις ἐψηφίσθη ὑπὸ τῆς ἐν Βασιλεῖα Συνόδου Πάπας ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἀλέξανδρος Ε΄ τῷ 1409.⁶

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν παραλίαν τῆς ἐπαρχίας Μεραμπέλλου καὶ ἐπὶ βραχῶδους νησίδος ἔκτισαν οἱ Ἐνετοὶ κατὰ τὸ ἔτος 1579-1580 τὸ ὀχυρώτατον φρούριον Σπιναλόγγα πρὸς ἀσφαλῆ κατοχὴν τοῦ ἐκεῖ λιμένος⁷. Εἰς τὸ ἀρχαιότερα ἔγγραφα ἡ θέσις φέρεται Stinēlonta⁸, τὸ ὁποῖον οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ ἐγγώριον στήν Ἐλοῦντα ἐκ τοῦ παρακειμένου ἐν τῇ στερεῇ

¹ Ὁ τύπος Μεραμπέλλο ἐκ τοῦ Mirabello ἐγένετο κατὰ τὴν γνωστὴν τῆς νέας ἑλληνικῆς τροπὴν τοῦ εἰς ε πρὸ τοῦ ρ (ξερὸς, σκληρὸς, θεριό, μερὶ κλπ.).

² Gerola, Dominaz. Genov. σελ. 11.

³ Svoronos, Numism. σελ. 217-219.

⁴ Νέα Ἐλευθερία φύλ. 27 (19 Ὀκτωβρ. 1903) καὶ Παναθήναια φύλ. 151 σελ. 201-202 (1907).

⁵ Νέα Ἐλευθερία φύλ. 31 (23 Νοεμβρ. 1903). Φραρεῖο, Φραρεῖό, Φραρό.

⁶ Μαρκ. Ρενιέρη, Ἱστορικαὶ Μελέται, Ἀθῆν. 1891.

⁷ Ἐπὶ τουρκοκρατίας, μετὰ τὴν κατά τὸ 1715 κατοχὴν του, κατρκήθη ὑπὸ Ὀθωμανῶν ναυτικῶν καὶ ἀλιέων. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν κατὰ τὸ 1898, φυγόντων τῶν Ὀθωμανῶν, μετεσχηματίσθη εἰς λεπροκομεῖον τῆς Κρήτης.

⁸ Gerola, Dominazione Genov. σελ. 57 σημ. 58.

χωρίου Ἐλοῦντα (παρὰ τὴν ἀρχαίαν πόλιν Ὀλοῦντα). Οἱ Ἐνετοὶ παρετυμολόγησαν πρὸς τὴν Spinalonga νησίδα παρὰ τὴν Ἐνετίαν¹.

Ἡ ἐπαρχία Μεραμπέλλο μετεβαπτίσθη κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν ὀργάνωσιν τοῦ 1821 εἰς Πέτρα (ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς Ἐπισκοπῆς) καὶ Μινφά (Κριτοβούλ. σελ. 121, 249, 531, 570), ἀλλὰ τὸ ὄνομα μόνον Μεραμπέλλο διατηρεῖται μέχρι σήμερον.

Τοῦ φρουρίου Mirabello ἰδ. ἀπόψεις παρὰ Boschini χαρτ. 36, Basilicata χαρτ. 55, Gerola, Monum. I. σελ. 236-243 εἰκ. 133-137. Τοῦ δὲ φρουρίου Σπιναλόγγας Boschini 32.33, Basilicata 49, 51, Gerola, Mon. I. σελ. 569-612 εἰκ. 336-357 καὶ Merian, Das langbestrittene Königreich Candia, Frankfurt 1670, σελ. 12-13.

4. Λασίθι.

Τὴν κλησιν Λασίθι, ἣν φέρει τὸ γνωστὸν ὄροπέδιον τῆς Δίκτης ἢ σημερινῆ ἐπαρχία καὶ ὁ ἀνατολικὸς τῆς Κρήτης Νομός, εἶρον οἱ Ἐνετοὶ παρὰ τοῖς ἔγχωρίοις προερχόμενον ἐκ παλαιότερων χρόνων, καὶ τὸ διετήρησαν κατὰ τὴν συνήθειάν των. Ἐπὶ ἐνετοκρατίας ὅμως τὸ ὄροπέδιον δὲν ἀπετέλει ἰδίαν ἐπαρχίαν (Castellania).

Ὁ μακαρ. καθηγητῆς Ἀντώνιος Γιάνναρης² θέλων νὰ ἐξηγήσῃ τὴν παραγωγὴν τῆς λέξεως ὑπέθεσε παραπλανηθεῖς, φαίνεται, ἐκ τούτου ὅτι ἐνίοτε εἰς τὰ ἐνετικά κείμενα φέρεται γεγραμμένον La Sitti, ὅτι τ' ὄνομα Λασίθι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ La Sittia, δι' ὃ καὶ ἐκαλεῖτο κατὰ τὸν Σταυράκη καὶ Μέσα Λασίθι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν κυρίως Σητείαν, ἣτις θὰ ἦτο Ἐξω Σητεία. Ἄλλ' ἡ γνώμη αὕτη μοὶ φαίνεται ὄλως ἀστήρικτος διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους.

1) Τὸ Lassithi εὐρίσκομεν εἰς τὰ ἐνετικά ἔγγραφα ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς εἰς τὰ κείμενα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν διανομὴν τῆς νήσου εἰς τοὺς πρώτους Ἐνετοὺς ἀποίκους κατὰ τὸ 1212³, ὥστε δὲν ἐπλάσθη ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν ἐκ τοῦ Sithia, La Sithia, Λασίθι, ἀλλ' ὑπῆρχε παρὰ τοῖς ἔγχωρίοις.

2) Οὐδεμία πολιτικὴ ἢ ἄλλη σχέσις ὑπῆρχεν ἐπὶ Ἐνετῶν μεταξὺ Σητείας καὶ Λασιθίου, ἀφ' οὗ καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν ἡ μὲν Σητεία ὑπήγετο εἰς τὸ διαμέρισμα Σητείας, τὸ δὲ Λασίθι εἰς τὸ τοῦ Χάνδακος (territorio di Candia). Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸ Λασίθι ἀπέχει ἀπὸ τῆς Σητείας πολὺ, παρεμβалλομένων δύο ἄλλων ἐπαρχιῶν, τοῦ Μεραμπέλλου καὶ τῆς Ἱεραπέτρου.

¹ P. Molmenti, La Storia di Venezia op. cit. I. σελ. 21, 26, 173.

² Ἀντων. Γιάνναρη, Περὶ Ἐρωτοκρίτου, Ἀθῆναι 1889 σελ. 3 σημ. 1 καὶ Νικ. Σταυράκη, Στατιστικὴ Κρήτης σελ. 187 σημ. 1.

³ Creta sacra II. σελ. 237 καὶ 239.

Ὁ Σταυράκης παραδεχόμενος τὴν γνώμην τοῦ Γιάνναρη λέγει, ὅτι εἰς τὸ τουρκικὸν κτηματολόγιον τὸ συνταχθὲν 37 ἔτη μετὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἄλωσιν τῆς νήσου φέρεται ἡ ἐπαρχία ὡς Μέσα Λασιθί, ἐκ τούτου δ' εἰκάζει ὅτι ἐλέγετο οὕτω πρὸς ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν Σητεϊάν, ἥτις θὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ἔξω Λασιθί.¹ Ἀλλὰ πρῶτον μὲν οὐδαμοῦ εὐρίσκεται ἡ Σητεία ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν αὐτήν, δεύτερον τὸ Μέσα Λασιθί ἀνεγράφη εἰς τὸ τουρκικὸν κτηματολόγιον, διότι ὑπῆρχε καὶ ὑφίσταται ἀκόμη χωρίον τῆς ἐπαρχίας φέρον τ' ὄνομα αὐτὸ Μέσα Λασιθί (καὶ ἐν ἄλλο πλησίον μικρότερον λεγόμενον Μέσα Λασιθάκι), ἔξ αὐτοῦ δὲ ὁ Τοῦρκος κτηματολόγος ἔδωκε τὸ ὄνομα καὶ εἰς ὀλόκληρον τὴν μικρὰν ἄλλως ἐπαρχίαν. Τὸ ὄνομα Μέσα Λασιθί προφανῶς εἶχε δοθῆ ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων, διότι τὸ χωρίον αὐτὸ εὐρίσκεται εἰς τὸν μυχὸν τοῦ ὄροπεδίου, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἄλλο Λασιθί, ἐν ᾧ εὐρίσκονται τ' ἄλλα χωρία τοῦ ὄροπεδίου, καὶ ἐδόθη ἡ ὀνομασία Μέσα Λασιθί, διότι, ἵνα φθάσωσιν ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ εἰσχωρήσωσιν ἐνδοτέρω, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη εἰς τὸ Μέσα Μουλλιανὰ καὶ Ὁξω Μουλλιανὰ τῆς Σητείας καὶ Μέσα Ποτάμοι καὶ Ὁξω Ποτάμοι τοῦ Λασιθίου, καὶ Μέσα Λακκόνια καὶ Ὁξω Λακκόνια τοῦ Μεραμπέλλου.

Μένει ὅθεν ζήτημα πόθεν τὸ ὄροπέδιον Λασιθί ἔλαβε τ' ὄνομα. Ὁ Ἄγγλος Captain Spratt² καλὸς ναυτικὸς καὶ ἀξιόπιστος περιηγητής, ἀλλ' οὐδαμῶς ἐλληνιστῆς οὐδὲ γλωσσολόγος, δεχόμενος ὅτι τὸ ὄροπέδιον Λασιθί θὰ ὑπήγετο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πόλεως Λύκτου, προσπαθεῖ κατὰ τὸν τρόπον ὅπως ἀστείον νὰ παραγάγῃ τὸ Λασιθί ἐκ τῆς Λύκτου διὰ τῆς μεσολαβήσεως τοῦ ὀνόματος Ξειδάς τοῦ σημερινοῦ χωρίου παρὰ τὴν ἀρχαίαν Λύκτον λέγων ὅτι τὸ Λύττος μετὰ τοῦ συνήθους προθέματος εἰς, 'ς, τς' θὰ ἔγινε Tselyttus, Tselytti, ἔξ αὐτοῦ δὲ Tselethe, Xelethe, Xeethe (δηλ. ὁ Ξειδάς), ὕστερον δ' ἐπὶ Ἑνετῶν προσετέθη καὶ τὸ L a ἄρθρον καὶ ἔγινε La Xeethe, L a s e t h e ! Ὁ ἴδιος Spratt γλωσσολογῶν παράγει τὸ ἀκρωτήριον Σίδερο ἐκ τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἐτέρας, ἐν ᾧ ἀπλούστατα ὁ Κάβο Σίδερος ἔχει τ' ὄνομα ἐκ τῆς μικρᾶς αὐτόθι ποτὲ μαρτυρημένης Μονῆς τοῦ Ἄγ. Ἰσιδώρου.

Μᾶλλον λογικὴ εἶναι ἡ λαϊκὴ ἔτυμολογία τοῦ Λασιθίου, τὴν ὁποίαν εἶπεν ὁ θυμώσοφος γέρον Ἐλευθέριος Ἀλέξης «τὸ λέγουν Λασιθί, γιατί εἶναι λακκοσίτι» ἐρμηνεύων οὕτως τὴν εἰς δημοτικὰ καὶ μάλιστα σίτον μοναδικὴν εὐφορίαν τοῦ ὄροπεδίου.

Ἐν ἐκ τῶν δύο, ἡ εἶναι ἀρχαία ἐλληνικὴ λέξις ἀμάρτυρος διατηρηθεῖσα,

¹ Σταυράκης, Στατιστ. 186 σημ. Ἐν τῷ κτηματολογίῳ τούτῳ τὸ Μέσα Λασιθί εἶναι προφανῶς ἡ πρωτεύουσα τῆς μικρᾶς ἐπαρχίας, ἀφ' οὗ φέρεται Νέφς Μέσα Λασιθί, ἥτοι τὸ κυρίως Μέσα Λασιθί, ὅπως συνήθιζον οἱ Τοῦρκοι νὰ καλῶσι τὴν πρωτεύουσαν κώμην, ὅταν ἦτο ὁμώνυμος μετὰ τὴν ἐπαρχίαν τῆς λ. χ. Νέφς Ἀμάρι καὶ Νέφς Ἀγ. Βασίλειος, δι' ὧν καλοῦσι τὰ χωρία ὡς ἔδρας τῶν ὁμωνύμων ἐπαρχιῶν.

² Spratt, Travels and Researches in Crete I. σελ. 200-202.

ὡς τόσαι ἄλλαι τοπωνυμῖαι τῆς νήσου μεμαρτυρημέναι ἢ μή, ἢ εἶναι Βυζαντιακῆς ἐποχῆς. Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει πρέπει νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ Λάσιος, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο καὶ ἐπὶ τόπων δασωδῶν καὶ ὄρεινῶν, καὶ τότε συγγενεῦει καὶ ἐρμηνεύεται ὅπως τὰ τοπωνυμικὰ Λασία, Λασική, Λασίων καὶ πόλις Κρήτης κατὰ τὸ Λιβυκὸν πέλαγος Λασαία,¹ καὶ τὸ Λασιωτὶς εὐρεθὲν εἰς στίχον Ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς ἐν παπύρῳ («κορυφαῖς Λασιωτίδος ὕλης εἰς τὸ Journal of Hell. Studies XXXIII p. 221 col. II 20). Τὸ ὄροπέδιον πράγματι τοῦ Λασιθίου περιβάλλεται πανταχόθεν ὑπὸ βουνῶν τῆς Δίκτης, τὰ ὁποῖα ἤσάν ποτε πυκνῶς δασωμένα, καὶ θὰ ἤρμοζεν ἢ ἐκ τοῦ λασίου παραγωγή τοῦ ὀνόματός του.

Ἄν πάλιν ἡ λέξις εἶναι Βυζαντινῶν χρόνων, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀπεκλήθη ἐξ οἰκογενειακοῦ ἐπωνύμου Λασίθης, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, εἶναι καὶ αὐτὸ ἀμάρτυρον. Θὰ ἦτο ἴσως οἰκιστὴς τις τοῦ τόπου, ὅπως ἔχομεν δεκάδας ὄλας οἰκογενειακῶν Βυζαντινῶν ἐπωνύμων εἰς τὰ ὀνόματα πολλῶν τῆς Κρήτης χωρίων. Τοιαῦτα λ. χ. εἶναι τὰ χωρία Κόξαρη, Γιαννίτση, Ἀρκάδι, Καμηλιᾶρι, Μαχαιρᾶ, Γαλατᾶ, Γερακᾶρι, Μορώνη, Μελιδόνη, Βροντίση, Βόϊλα, Φόδελε, Κατσιδόνη, Ἀδραβάστοι καὶ πολλὰ ἄλλα.

Οἱ ἐλληνίζοντες διοργανωταὶ τῆς προσωρινῆς Διοικήσεως κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐκάλεσαν τὴν ἐπαρχίαν Λάσιον, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἐπεκράτησεν. Ἐπὶ ἐνετοκρατίας τὸ Λασιθὶ δὲν ἀπετέλει ἰδίαν ἐπαρχίαν (Castellania), ἀλλ' ἦτο προσηρητημένον εἰς τινὰ τῶν ὁμόρων ἐπαρχιῶν, ἴσως εἰς τὸ Ριζόκαστρον² (ἴδε κατωτέρω).

Ἐνεκα τῆς ὄρεινῆς καὶ δυσπροσίτου θέσεώς του καὶ διὰ τὴν ἔκτακτον γονιμότητα τοῦ ἐδάφους του ὑπῆρξε τὸ ὄρητῆριον καὶ συγχρόνως ὁ σιτοβολῶν τῶν ἐπαναστατῶν τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης κατὰ τὰ 150 πρῶτα ἔτη τῆς ἐνετοκρατίας· διὰ τοῦτο μετὰ τὴν αἱματηρὰν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τῆς λεγομένης τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὸ 1364, ἡ Ἐνετικὴ Κυβέρνησις ἠρήμωσε τὸ Λασιθὶ μετοικίσασα βιαίως τοὺς κατοίκους αὐτοῦ καὶ ἀπαγορεύσασα ἐπὶ αὐστηροτάταις ποιναῖς ὅχι μόνον τὴν ἐγκατοίκησιν, ἀλλὰ καὶ τὴν καλλιέργειαν καὶ αὐτὴν τὴν νομὴν ποιμνίων. Ἡ φοβερὰ ἀπαγόρευσις διήρκεσε περὶ τὰ 150 ἔτη, μετὰ παρέλευσιν τῶν ὁποίων ἐπετράπη ἐκ νέου ὁ συνοικισμὸς, ὅτε δὲν ὑφίστατο πλέον κίνδυνος ἐπαναστάσεων.³

¹ Ἰδ. τὰς λέξεις εἰς τὸ Λεξικὸν τῶν κυρίων ὀνομάτων τοῦ Παρε.

² Τοῦτο λέγει ὁ Ψιλάκις, Ἱστορία Κρήτης τόμ. Β'. Παράρτημα σελ. 14. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἀναφέρει τὴν πηγὴν τῆς πληροφορίας, τὸ πρᾶγμα μένει ἀμάρτυρον καὶ ἀπλῆ εἰκασία.

³ Ἡ αὐτὴ ἀπαγόρευσις ἐγένετο καὶ διὰ τὸ ὄροπέδιον τῆς Ἀνωπόλεως Σφακίων καὶ τὴν Ἐλεύθερναν Μυλοποτάμου. Ἰδε Ξανθοδίδου, Ἐπιτομὴ Ἱστορίας Κρήτης 1909 σελ. 94, Νέαν Ἐλευθερίαν φύλ. 27, Creta sacra I. 62, II 348, 394 καὶ Noiret, Documents 497, 515-516.

5. Ρίζον ἢ Ριζόκαστρον (*Castel Belveder*) - Βιάννος.

Ἡ σημερινὴ μικρὰ ἐπαρχία Βιάννος δὲν ὑπῆρχεν ὡς ἰδίᾳ ἐπαρχία ἐπὶ ἐνετοκρατίας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας μέχρι τοῦ 1867, ὅτε συνέστη διὰ τοῦ λεγομένου Ὀργανικοῦ Νόμου τῆς Κρήτης. Πρῶτερον ὑπῆρχεν ἀντ' αὐτῆς ἐπαρχία λεγομένη Ρίζον ἢ Ριζόκαστρον ὑπὸ τῶν ἐγγχωρίων, καὶ *Castel Belveder* ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν.

Τὸ *Castel Belveder* (= Καλλιθέα) ἀναφέρεται ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐνετοκρατίας, καὶ πιθανῶς ἦτο ἐν τῶν 14 φρουρίων τῶν κτισθέντων ἢ ἀνακαινισθέντων ὑπὸ τῶν Γενουιτῶν τοῦ Πεσκατόρη,¹ τὸ διετήρησαν δὲ μὲ τὸ αὐτὸ ὄνομα καὶ οἱ Ἑνετοὶ καὶ τὸ κατέστησαν ἔδραν τῆς ὁμωνύμου ἐπαρχίας (Καστελλανίας).

Τὸ φρούριον εἶναι ἐκτισμένον εἰς τὴν κορυφὴν λόφου, καὶ διατηρεῖται ἠρειπωμένον καὶ μέχρι σήμερον ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάστελλος ἄνω τοῦ μικροῦ χωρίου Φιλίππου καὶ τοῦ Σιναϊτικοῦ μετοχίου τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, καὶ ἔχει πράγματι θαυμασίαν ἄποψιν πρὸς τὴν κάτω πεδιάδα καὶ τὸν παραρρέοντα ποταμὸν Ἀγαποδάριν· σφῆζει μέρη τοῦ ὄχρουοῦ τείχους, ἐκκλησίας τοιχογραφημένας κατὰ τὸν Βυζαντιακὸν τρόπον καὶ λείψανα πολλῶν ἄλλων οἰκοδομημάτων.²

Τὸ Ρίζον καὶ Ριζόκαστρον διετηρεῖτο ὡς ἐπαρχία καὶ ἠκούετο μέχρι τοῦ 1867, ὅτε ἐδιχάσθη, καὶ τὸ μὲν ἀνατολικὸν αὐτοῦ μέρος ἀπετέλεσε τὴν νέαν ἐπαρχίαν Βιάννον, τὸ δὲ δυτικώτερον προσηρτήθη εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μονοφατισίου (ἰδ. κατωτέρω), δι' ὃ καὶ ἐκλήθη Μονοφάτσιον καὶ μέρος Ρίζου. Τὸ ὄνομα Ρίζον καὶ Ριζόκαστρον εἶχε πιθανῶς δοθῆ ὑπὸ τῶν ἐγγχωρίων ἀντὶ τοῦ Φραγκικοῦ *Belveder*, διότι καὶ ἐπὶ λόφου (ὄριζας) κεῖται, καὶ διότι περιελάμβανε τὰ ὀρεινότερα μέρη τοῦ διαμερίσματος, ἦτοι τὴν ὀρεινὴν Βιάννον καὶ μέρος τῆς λεγομένης Κάτω Ρίζας τῆς Μεσαρᾶς (ὄρη Ἀστερούσια καὶ Κόφινας).

Καὶ οἱ Ἑνετοὶ μὲ τὸν καιρὸν ἐδέχθησαν τὸ ἐπιχώριον ὄνομα καὶ διὰ τοῦτο τὸ εὐρίσκομεν ἐνίοτε εἰς ἐνετικὰ κείμενα ὡς *Rizokastro* καὶ *Gri-zocastro*, καὶ παρεξηγημένον ὡς Χρυσόκαστρον.³

Ἐκκλησιαστικῶς τὸ Ρίζον ὑπήγετο εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρχαδίας, ὅπως καὶ κατόπιν μετὰ τὸν διχασμὸν του.

Ἡ νέα ἐπαρχία Βιάννος ἔλαβε τὸ ὄνομα ἐκ τῆς μεγάλης κόμης Βιάννον (Ἀπάνω Βιάννος) τῆς ἔδρας τῆς ἐπαρχίας, ἢ ὁποία κόμη κεῖται ἐπὶ τῶν

¹ Gerola, *Dominaz. Genov.* σελ. 35 καὶ σημ. 42.

² Pashley, II. 288. Spratt, I. 336-337. Boschini *χαρτ.* 51, *Dapper* σελ. 414, Gerola, *Monum.* I. 194-200 εἰκ. 100-105.

³ Gerola, *Monum.* I. 195 σημ. 2.

ἀραιῶν ἑρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως Βιάννου ἢ Βιέννου,¹ ἢ ὁποία ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν γενομένη καὶ ἔδρα Ἐπισκοπῆς² ὁμωνύμου καὶ διατηροῦσα Βυζαντιακᾶς ἐκκλησίας μέχρι σήμερον.³

Κατὰ τοὺς Ὄργανισμοὺς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μετωνόμασαν τὴν ἐπαρχίαν Ρίζον Ἀρκαδίαν λαβόντες τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ τῆς κλήσεως τῆς ἐπισκοπῆς, ἀλλὰ δὲν παρέμεινε.⁴

6. Μονοφάτιον, *Castel Bonifacio*.

Μονοφάτσι ἑκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων καὶ καλεῖται καὶ μέχρι σήμερον ἡ γνωστὴ ἐπαρχία τοῦ διαμερίσματος Ἡρακλείου. Εἶναι τὸ Ἰταλικὸν Bonifacio γενόμενον Μονοφάτσι διὰ φθογγικῆς μεταβολῆς τοῦ πρώτου γράμματος καὶ κατὰ παρετυμολογίαν, ὅπως καὶ τὸ Castel Bonrepare θὰ ἴδωμεν κατωτέρω ὅτι ἐγένετο Μονοπάρι.⁵

Τὸ φρούριον Bonifacio (Bonifacium), ἐξ οὗ ὠνομάσθη καὶ ἡ εἰς αὐτὸ ὑπαγομένη ἐπαρχία, παραδίδεται ῥητῶς ὅτι εἶναι ἐν ἐκ τῶν Καστελλίων, τὰ ὁποῖα ἔκτισαν οἱ μετὰ τοῦ Πεσκατόρη Γενοῦῖται,⁶ ἀναφέρεται δὲ καὶ κατὰ τὴν διανομὴν τῆς χώρας εἰς τοὺς πρώτους Ἑνετοὺς ἀποίκους κατὰ τὸ 1212. Τὸ ὄνομα ἔλαβεν, ὡς πιστεύει ὁ κ. Gerola, ἀπὸ τὸ ἐν Κορσικῇ Castel Bonifacio τὸ κτισθὲν ὑπὸ τοῦ Bonifacio Pisano κατὰ τὸ 820 καὶ κατακτηθὲν ὑπὸ τῶν Γενουιτῶν κατὰ τὸ 1195.⁷ Οἱ Ἑνετοὶ διετήρησαν τὸ φρούριον καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸ κατέστησαν Καστελλανίαν.

Τὸ φρούριον σφίζεται σήμερον ἠρειπωμένον.⁸ Ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον ἀκούεται Τσιφούτ - Καστέλλι, διότι φαίνεται, κατὰ τὴν κατάληψίν του ὑπὸ τῶν Τούρκων εὐρέθησαν ἐκεῖ ἐγκατεστημένοι καὶ Ἑβραῖοι. Ὁ μακαρ. Καλαϊσάκις ἐφρόνει, ὅτι ἡ ὀνομασία προῆλθεν ἀπὸ τὸ Τσιφτ-

¹ Svoronos, Numism. σελ. 42-43.

² Συνέκδημος Ἱεροκλέους, σελ. 11 § 649-650, Notitiae Episcopatum και Gerola, Monum. II. σελ. 43 ἔξ.

³ Αἱ προηγουμένη πέντε ἐπαρχίαι (τοῦ Ρίζου μόνον τὸ ἀνατολικὸν μέρος) ἀπετέλεσαν κατὰ τὸ 1867 τὴν Διοίκησιν Λασιθίου, καὶ σήμερον ἀποτελοῦσι τὸν Νομὸν Λασιθίου.

⁴ Κριτοβουλίδου, Ἀπομνημ. σελ. 121, 250, 531, 552. Χουρμούζη, Κρητικὰ σελ. 20, 37.

⁵ Ἡ φθογγικὴ ἐναλλαγὴ τῶν χειλικῶν μ, π, μπ, β γίνεται οὐχὶ σπανίως εἰς τὴν νεὰν ἑλληνικὴν π. χ. Πεντέλη, Μεντέλη, χαμηλὸς - χαμπηλός, βουκέντρι - μουκέντρι, πλουμι - πλουμί, μωρε - μπρέ, βρε κλπ.

⁶ Gerola, Dominaz. σελ. 11.

⁷ Gerola, Monum. I. 200.

⁸ Gerola, Monum. I. 200-207 εἰκ. 105-109.

Καστέλλι = διπλοῦν Καστέλλι, διότι δύο συνοικισμοὶ ὑπῆρχον ἐκεῖ ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ σήμερον ἀκόμη ὑπάρχουσιν, ὁ ἄνω ὁ ἐντὸς τοῦ φρουρίου καὶ ὁ κάτω κατὰ τοὺς ἀνατολικοὺς πρόποδας αὐτοῦ. Ἄλλ' ὁ Μεχμέτ Γιουνούς ἐφέντης λόγιος ἱστοριοδίφης Τουρκοκρῆς μ' ἐβεβαίωσεν, ὅτι ἀπ' ἀρχῆς τῆς τουρκοκρατίας εὐρίσκεται εἰς τὰ ἔγγραφα Τσιφούτ - Καστέλλι, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προῆλθεν ἀπὸ τὸ Τσίφτ.

Οἱ διοργανωταὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 21 μετέφρασαν, ὡς ἐνόμισαν, εἰς Μονοπρόσωπον¹ τὴν ἐπαρχίαν Μονοφάτσι, ἀλλ' ἡ ἀστεία ἐπίνοια δὲν ἐπεκράτησε.

Τὸ Μονοφάτσι καθ' ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν ἦτο ἡ κατ' ἐξοχὴν τουρκικὴ ἐπαρχία τῆς νήσου, ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ ἐξισλαμίσθη διὰ τῆς βίας μέγας ἀριθμὸς κατοίκων, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ πολυἀριθμοὶ χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι τῶν τουρκικῶν χωρίων καὶ τὰ οἰκογενειακὰ ἐπίθετα τῶν μουσουλμάνων κατοίκων.²

Ἡ ἐπαρχία ἐκκλησιαστικῶς ὑπήγετο εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρκαδίας, ἧς ἔδρα κατὰ τὴν Β' Βυζαντιακὴν περίοδον (960 ἔξῃς) ἦτο τὸ χωρίον Ἐπισκοπή, τέως μικρὸν τουρκικὸν χωρίον σῶζον ἐν ἔρειπίοις καὶ τὴν ἐπισκοπικὴν ἐκκλησίαν.

7. Πεδιάδα.

Τὸ ὄνομα τῆς μεγάλης ἐπαρχίας Πεδιάδα εὗρον οἱ Ἐνετοὶ παρὰ τοῖς ἐγχωρίοις ἐν χρῆσει ἀπὸ ἀρχαιοτέρων χρόνων καὶ τὸ ἐδέχθησαν καὶ αὐτοὶ καλοῦντες *Pediada*. Προφανῶς τὸ ὄνομα ἐδόθη ἀπὸ τὴν πεδιάδα, τὸ Ὀμφάλιον πεδίον τῶν ἀρχαίων, τὸν κάμπον τοῦ Καστελλιοῦ, ὡς λέγεται σήμερον.

Οἱ Φράγκοι ἔκτισαν μικρὸν φρούριον τὸ Castel *Pediada*, τοῦ ὁποίου ὀλίγα μόνον ἴχνη φαίνονται ἀκόμη καλούμενα Πύργος ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Καστέλλι τῆς Πεδιάδας. Πότε ἀκριβῶς ἐκτίσθη τὸ φρούριον δὲν γνωρίζομεν· πιθανῶς δὲν εἶναι ἐκ τῶν κτισθέντων ὑπὸ τῶν Γενουιτῶν, διότι ἡ πεδινή του θέσις ἐλάχιστα θὰ ἐξεπλήρου τὸν σκοπόν, ὃν ἐπεδίωκον οἱ Γενουῖται διὰ τῆς κατασκευῆς φρουρίων ἐν τῇ νήσῳ.³ Ἀναφέρεται μὲν ἡ Πεδιάδα (*Pediada*) ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς πρώτης διανομῆς τοῦ 1212,⁴ ἀλλὰ πιθανώτατα πρόκειται μόνον περὶ τοῦ σπουδαίου πεδικοῦ διαμερίσματος καὶ οὐχὶ περὶ τοῦ φρουρίου, τοῦ ὁποίου πρώτη γνωστὴ ἡμῖν μνεῖα εἶναι ἡ τοῦ 1340. Ἦτο μικρὸν φρούριον τετράγωνον ἔχον τέσσαρας πύργους εἰς τὰς

¹ Κριτοβουλ. σελ. 121, 250, 531, 552 «Βονοφάτσι ἢ Μονοπρόσωπον».

² Τελευταῖον ἀντὶ τῶν ἀπελθόντων ἀνταλλαξίμων Τούρκων κατόπισαν τὰ τέως τουρκικὰ χωρία πολυἀριθμοὶ χριστιανοὶ πρόσφυγες ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας.

³ Ἰδ. εἰκόνα τοῦ φρουρίου οἶον ἦτο ἐπὶ Ἐνετῶν καὶ φωτογραφίαν τοῦ σφζομένου ἐρειπίου παρὰ Gerola, Monum. I. 218-220 καὶ εἰκ. 121, 122 καὶ Boschini χαρτ. 58.

⁴ *Creta sacra* II. 238.

τέσσαρας γωνίας, χρησιμεῦον πρὸς κατοικίαν τοῦ Καστελλάνου, τῆς μικρᾶς φρουρᾶς καὶ τῶν ἄλλων ἀρχῶν καὶ πρὸς ἀποθήκευσιν γεννημάτων τῆς παρακειμένης πλουσίας πεδιάδος καὶ τοῦ ὁμόρου σιτοφόρου ὄροπεδίου Λασιθίου, ὅπως περίπου καὶ ὁ ἐπὶ τουρκοκρατίας ὅμοιος Κ ο ὕ λ ε ς.

Ἐκκλησιαστικῶς ἡ Πεδιάδα ὑπήγετο ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν μας εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Χερρονήσου ἐχούσης τὴν κλῆσιν ἐκ τῆς ὁμωνύμου ἀρχαίας παραλίου πόλεως·¹ ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς ἀπ' αὐτῆς τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς μετεκομίσθη εἰς τὸ ἄνωθι τῆς Χερσονήσου χωρίον Πισκοπιανῶ (ὄπου φαίνονται καὶ τὰ εἐρεΐπια τῆς ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας), ὕστερον δὲ εἰς τὸ χωρίον Ἐπισκοπήν, καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὴν μεγάλην μονὴν Ἀγκαράθου. Τελευταῖον ἡ ἐπισκοπὴ συνεχωνεύθη μὲ τὴν Μητρόπολιν.

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας ἀναφέρονται ὑπάρχοντα ἐπὶ ἐνετοκρατίας καὶ δύο ἄλλα φρούρια τὸ Castel de Cornaro καὶ τὸ Castel de Beto, ὧν ἡ τοποθεσία δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένη.²

Ἡ Πεδιάδα εἶναι ἡ μεγαλυτέρα τῆς νήσου ἐπαρχία, διότι εἰς τὴν κυρίως πεδιάδα (τὸ Ὀμφάλιον πεδῖον, κάμπος τοῦ Καστελλιοῦ) προσετέθησαν καὶ ἄλλα διαμερίσματα.

Κατὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ 1821 ἠθέλησαν νὰ ὀνομάσωσι τὴν ἐπαρχίαν Χερρόνησον (ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς),³ ἀλλὰ τὸ ὄνομα Πεδιάδα διετηρήθη καὶ μέχρι σήμερον ὡς τὸ μόνον ἐν χρῆσει.

8. Τέμενος - Temene.

Ἡ ἐπαρχία ἡ φέρουσα τὸ ὄνομα Τέμενος τὸ ἔλαβεν ἀπὸ τὸ ὁμώνυμον φρούριον, τὸ ὁποῖον ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς κατὰ βεβαίαις ἱστορικᾶς μαρτυρίας ἔκτισε κατὰ τὸ 961 ἐπὶ ὑψηλοῦ καὶ δυσπροσίτου λόφου δικορύφου καὶ ἐπὶ τῶν θεμελίων ἀρχαίου φρουρίου, εἰς ἀπόστασιν τριῶν ὥρων νοτιῶς τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἀλωθέντος καὶ καταστραφέντος Ἀραβικοῦ Χάνδακος. Ὡς ἔξῃς διηγείται τὸ πρᾶγμα Λέων ὁ Διάκονος·⁴ «Τὸν δὲ περίβολον (τοῦ Χάνδακος) ὁ Νικηφόρος κατασκάπτειν διακελεύεται. Τοῦ δὲ πολλαχοῦ κατεριπωθέντος, ἐπὶ τὴν χώραν αὐθις ἀπῆγε τὴν δύναμιν. Ἀνδραποδισάμενός τε ταύτην καὶ ληϊσάμενός καὶ τὸ ἀντίζοον ἅπαν ἀναιμωτεῖ παρασησάμενος, ἐπὶ τινὰ λόφον ὑψηλὸν καὶ ἀνάντη οὐκ ἀπωτάτω τοῦ κατεριπωθέντος ἄστεος ὑπερκείμενον

¹ Svoronos, Numism. II. 238.

² Gerola, Monum. I. σελ. 271, 275 εἰκ. 161-165. Περιγράφονται δύο Κάστελλοι παρὰ τὰ σημερινὰ χωρία Μελέσες καὶ Σκυλλοῦς, τὰ ὁποῖα πιθανῶς εἶναι τ' ἀνωτέρω δύο.

³ Κριτοβουλ. σελ. 121, 249, 530, 568 «Χερρόνησος, τανῦν Πεδιάς».

⁴ Λέων Διάκονος εἰς τὸ Corpus Histor. Byzant. vol. XXXII σελ. 28 (ἐκδ. Βόννης).

ἴεται καὶ παμπληθεὶ τείχιον οἰκοδομεῖν ἐγκελεύεται. Ἄνεπισηφής γὰρ ὁ χῶρος ἐδόκει καὶ πρὸς ἔρυμα καρτερός κρημοῖς τε διερωγῶς καὶ φάραξι ν ἀποτόμοις ἐκατέρωθεν, καὶ τῆς κορυφῆς ἀενάους ἀναδιδούς πίδακας καὶ τοῖς ὕδασι τούτων καταρρέομενος. Τοῦ δ' ἐρύματος ἀσφαλίστατά τε καὶ στερεώτατα ἐξεργασθέντος, στρατιὰν ἀξιόχρεων τῷ χῶρῳ ἐγκατοικίσας, Τέμενος τὸ ἄστν ὠνόμασεν».

Ὁ Πεσκατόρης ἀνεκαίνισε τὸ Βυζαντιακὸν φρούριον,¹ τὸ ὁποῖον εὐρόντες οἱ Ἑνετοὶ διετήρησαν μετὰ τοῦ ἑλλην. ὀνόματός του καὶ τὸ ἐχρησιμοποίησαν διὰ τὴν στρατιωτικὴν τῆς νήσου ἄμυναν ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς κατοχῆς. Εἰς τοῦτο κατέφυγεν² ὁ πρῶτος Ἑνετὸς Δοῦκας³ Κρήτης Ἰάκωβος Τιέπολος, ὅτε κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἁγιοστεφανιτῶν ἐλθὼν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν τέως σύμμαχόν του Μᾶρκον Σανούτου, Δοῦκα Νάξου, ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ ἐκ Χάνδακος μεταμφιεσθεὶς εἰς γυναῖκα· ἐκ τοῦ Τεμένους διωργάνωσεν ὁ Τιέπολος τὸν κατὰ τοῦ Σανούτου πόλεμον (Σ. Ξανθοδίδου, Ἐπιτομ. Ἱστορία Κρήτης σελ. 80).

Τὸ Castel Temene, ὡς τὸ ἐκάλουν οἱ Ἑνετοὶ, δὲν συμπεριελήφθη κατὰ τὸ 1212 εἰς τὰ φέουδα τὰ διανεμηθέντα εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους, ἀλλ' ἔμεινε κτῆμα τοῦ Δημοσίου κυβερνώμενον ὑπὸ τοῦ Δοῦκα καὶ τῶν Συμβούλων του, καὶ ἀπετέλει τὸ ἔσχατον νότιον ἄκρον τῆς περιοχῆς τοῦ Χάνδακος τῆς ἐκτεινομένης ἀπὸ τοῦ Καρτεροῦ πρὸς ἀνατολὰς μέχρι Φρασκιά πρὸς δυσμὰς ἀπὸ τὸ μέρος τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ Τεμένους πρὸς νότον (inter duas scalas ὡς ἐλέγετο).⁴

Τὸ Τέμενος καὶ ἡ Καστελλανία του (ἐπαρχία) διετηρήθη καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων ἄλωσιν ἐκλήθη Κανλιῆ-Καστέλλι, ἦτοι αἱματηρὸν φρούριον, τοῦτο δὲ διὰ τὴν γενομένην πρὸς ἄλωσιν αὐτοῦ αἱματηρὰν ἐφοδὸν κατὰ τὸ 1647 ἀποκρουσθεῖσαν τότε ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν.⁵ Οἱ Τούρκοι ὀλίγον κατόπιν τὸ κατέλαβον, ἀλλ' ὁ στρατηγὸς τῶν Ἑνετῶν Γιλδάσης τὸ ἀνέκτησε πάλιν, ἀλλὰ μόνον προσωρινῶς.⁶

Τὸ φρούριον σφῆζεται καὶ μίχρι σήμερον κατηρειπωμένον ἄνω τοῦ σημερινοῦ χωρίου Κανι-Καστέλλι, καλεῖται δὲ Ρόκκα (Ἑνετ. Rocca = φρούριον).⁷

¹ Gerola, Dominaz. Genov. σελ. 11.

² Creta sacra II. 241.

³ Δοῦκας (Duca καὶ Duchia) οὐχὶ Δοῦξ (Dux) ἐκαλεῖτο ὁ τῆς Κρήτης πρὸς διακρίσιν ἀπὸ τοῦ τῆς Ἑνετίας, ὅστις ἐλέγετο Dux. Πιθανώτατα οἱ Ἑνετοὶ διετήρησαν εὐρόντες ἐν τῇ νήσῳ τὸ Βυζαντ. Δοῦκας, δι' οὗ ἐδηλοῦτο ὁ διοικητὴς Κρήτης. Πρβλ. Χριστ. Κρητ. Β' 58.

⁴ Creta sacra II. 227 καὶ 233.

⁵ Πρβλ. Valier, Historia della guerra di Candia, Venezia 1679 σελ. 130.

⁶ Μπουνιαλιῆ, Κρητικὸς πόλεμος ἐκδ. Ξηρουχάκι ἐν Τεργέστη 1908 σ. 239-240.

⁷ Εἰδικώτερον Ρόκκα καλεῖται ἡ δυτικὴ κορυφή, καὶ Ἀπάνω Καστέλλι.

Ἡ μικρὰ ἐπαρχιακὴ περιφέρεια τοῦ Τεμένους συνηνώθη ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς μίαν ἐπαρχίαν μὲ τὸ Μαλεβίτσι (ιδ. κατωτέρω) καὶ ἀπετέλεσαν τὴν ἐπαρχίαν Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους.

Ἐκκλησιαστικῶς τὸ Τέμενος ἦτο διχασμένον, διότι μέρος μὲν ὑπήγετο εἰς τὴν Μητρόπολιν (μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Ἐπισκοπῆς Κνωσοῦ κατὰ τὸ 1821) καὶ μέρος εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Ἀρκαδίας.

9. Μαλεβίτσι, *Malvesin*.

Ἡ ἐπαρχία Μαλεβίτσι ὀνομάσθη ἀπὸ τὸ δμώνυμον φραγκικὸν φρούριον Castel Malvesin ἢ Malvicino, ὅπου ἤδρευεν ὁ Ἐνετὸς Καστελλᾶνος, ἡ φρουρὰ καὶ αἱ ἄλλαι ἀρχαί. Δὲν γνωρίζομεν ἂν τὸ Malvesin ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Πεσκατόρη ἢ τῶν Ἐνετῶν. Τὸ ὄνομά του, παρατηρεῖ ὁ κ. Gerola, φαίνεται ἐνετικόν.¹ Ὁ Ἐνετὸς χρονογράφος De Monacis ἐξηγεῖ τὸ Malvicino (=κακὸς γείτων) λέγων «erat enim propter viciniam infestissimum rebellibus», δηλ. ὀνομάσθη κακὸς γείτων, διότι ἦτο ἐχθρικώτατον εἰς τοὺς ἐπαναστάτας.² Πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἀναφέρω ἄλλο φρούριον Malvicino ἢ Malvesin κτισθὲν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κύρη Ἀθηνῶν παρὰ τὸν Ἀκροκορίνθον πρὸς διηνεκὴ καὶ ἀκοίμητον ἀσπηρὰν παρενόχλησιν τοῦ γείτονος Ἀκροκορίνθου κατεχομένου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τοῦ Σγουροῦ.³ Κατὰ τὸ 1303 ἀναφέρεται ὡς ἐρειπωθὲν ὑπὸ τοῦ μεγάλου σεισμοῦ καὶ ἀνακτισθὲν καὶ τότε καὶ κατὰ τὸ 1364 μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἁγίου Τίτου.⁴

Καὶ τὸ φρούριον καὶ μέγα μέρος τῆς περιοχῆς του περιελαμβάνετο ἐντὸς τῆς περιχώρου τοῦ Χάνδακος δημοσίας γῆς, τῆς μὴ διανεμηθείσης εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἀποίκους, ὅπως εἶδομεν καὶ διὰ τὸ Τέμενος ἀνωτέρω.

Τὸ Castel Malvesin ἔκειτο ἐπὶ λόφου ἄνω τοῦ σημερινοῦ χωρίου Κεραμοῦτση, σφύζει δὲ ἡ θέσις καὶ σήμερον τὸ ὄνομα Καστέλλι, καὶ φαίνονται μικρὰ λείψανα τοῦ τείχους.⁵

Ἐκκλησιαστικῶς ἡ ἐπαρχία Μαλεβίτσι ὑπήγετο μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων σφαγῆς τοῦ τελευταίου Ἐπισκόπου κατὰ τὸ 1821 εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Κνωσοῦ, μεθ' ὅ, καταργηθείσης τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς, ἡ ἐπαρχία ὑπήχθη εἰς

ἡ ἀνατολική. Εἰκόνας τοῦ φουρίου βλέπει τις εἰς τοὺς ἄτλαντας Boschini χαρτ. 59, Basilicata, 103 καὶ παρὰ Gerola, Monum. I. 181-190 εἰκ. 90-98.

¹ Ὁ Gerola τὸ παραβάλλει πρὸς τὸ Torre Belvicino presso Chio, Monum. I. 216 σημ.

² Laur. De Monacis, Chronicon Βιβλ. X σελ. 187.

³ Πρβλ. Στεφ. Δραγοῦμη, Χρονικῶν Μορέως Ἱστορικὰ καὶ Τοπωνυμικά ἐν Ἀθηνῶν τόμ. ΚΕ' σελ. 44-45. Malvesine εἶναι καὶ λιθοβόλος πολεμικὴ μηχανή.

⁴ Creta sacra II 306. Gerola, Monum. I. σελ. 216 σημ. 3.

⁵ Gerola, Monum. I. 216-218 εἰκ. 118, 119.

τὴν Μητρόπολιν. Διὰ τοῦτο οἱ διοργανωταὶ τοῦ 1821 ἠθέλησαν νὰ μετονομάσωσι τὴν ἐπαρχίαν εἰς Κνωσόν, ἀλλὰ τὸ ὄνομα Μαλεβίζι εἶναι καὶ μέχρι σήμερον τὸ μόνον ἐν χρήσει.

Τὸ Μαλεβίζι εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀμπελοφόρος καὶ πολυοῖνος ἐπαρχία τῆς Κρήτης, ἐξήγετο δέ, φαίνεται, καὶ ἐξ αὐτῆς κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἐποχὴν ὁ Μ α λ β α ζ ί α ς οἶνος (vin Malvoisie), μολονότι συνήθως λέγεται ὅτι ἡ κλήσις τοῦ Μαλβαζία οἴνου προῆλθεν ἐκ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονεμβασίας. Ἄλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ περιφημὸς αὐτὸς οἶνος προήρχετο ἐκ διαφόρων ἑλλην. χωρῶν καὶ μάλιστα ἐκ τῶν νήσων.¹

10. Καινούργιο - Nuovo.

Τὸ ὄνομα Καινούργιο (οὐχὶ Καινούριον), τὸ ὁποῖον ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐνετοκρατίας φέρει ἡ σημαντικώτερα ἐπαρχία τῆς Μεσαρᾶς εἶναι μετάφρασις τοῦ φραγκικοῦ Castel Nuovo, τὸ ὁποῖον ἔδωκαν οἱ κτίσαντες αὐτό. Ἐξ αὐτοῦ Καινούργιο - Nuovo ἐκαλεῖτο καὶ ἡ ἐπαρχία ἡ ὑπαγομένη εἰς τὸ Καστέλλι αὐτό.

Ἄν ἐπρόκειτο νὰ κρίνωμεν μόνον ἐκ τῆς ὀνομασίας, ἔπρεπε νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ φρούριον θὰ ἐγένετο εἰς νεωτέραν ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐποχὴν καὶ ὅμως τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως· διότι τὸ Castel Nuovo μαρτυρεῖται ὡς ἐν ἐκ τῶν φρουρίων τῶν κατασκευασθέντων ὑπὸ τοῦ Πεσκατόρη καὶ τῶν Γενουιτῶν περὶ τὸ 1206,² ἀναφέρεται δὲ καὶ κατὰ τὴν διανομὴν τοῦ 1212.³

Εὔρηται τὸ φρούριον εἰς τὴν κορυφὴν ὑψηλοῦ καὶ ἀποτόμου λόφου μίαν ὄραν δυτικώτερον τῆς Γόρτυνος.⁴ Εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου συνωκίσθη χωρίον (Borgo) ὑπὸ τὸ αὐτὸ ὄνομα· καὶ σήμερον δὲ κεῖται ἐκεῖ χωρίον μὲ τὸ ὄνομα Καστέλλι (Καινούργιου), ἐν ᾧ τὸ φρούριον ἠρειπωμένον φαίνεται ἀκόμη εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου καὶ καλεῖται Ψηλὸ Καστέλλι, τὸ δὲ ὄνομα Καινούργιο ἔμεινε δι' ὀλόκληρον τὴν ἐπαρχίαν.

Ἡ ἐπαρχία ἐκκλησιαστικῶς, ὡς ἦτο ἐπόμενον, ὑπήγετο ἀνέκωθεν εἰς τὴν Μητρόπολιν (Γόρτυνος). Μόνον κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη, ὅτε ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρκαδίας παρὰ τὴν ἱστορικὴν παράδοσιν μετετοπίσθη εἰς

¹ Περὶ τῶν διαφόρων οἴνων Μαλβαζία (ιδ. Molmenti, Parte III σελ. 237 σημ. 1. Ὁ Tournafort ἀκολουθῶν (κατὰ τὸ 1700) τὸν ἀρχαιότερον περιηγητὴν Bellon ἀναφέρει ὅτι οἱ Ρεθύμνιοι κατὰ τὴν ἐνετ. ἐποχὴν ἔβραζον ἐντὸς μεγάλων λεβήτων κατὰ μῆκος τῆς παραλίας τῶν τῶν Μαλβαζίαν, τὸν ὁποῖον ἐξῆγον εἰς Ἐνετίαν.

² Gerola, Dominaz. σελ. 11.

³ Creta sacra II. 238.

⁴ Περὶ τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ συνοικισμοῦ ἐπ' Ἐνετῶν καὶ σήμερον ιδ. Νέαν Ἐλευθερίαν 1903 φυλ. 27 καὶ Gerola, Monum. II. 212-216 καὶ εἰκ. 113-117.

Ἄγ. Δέκα (τὴν ἀρχ. Γόρτυνα) ὑπήχθη τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ Καινούργιου εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρκαδίας.

Κατὰ τὰς διοργανώσεις τοῦ 21 τὴν ὠνόμασαν Γορτύνην,¹ χωρὶς νὰ ἐπικρατήσῃ τῆς κλήσεως Καινούργιου.

11. Πυργιώτισσα.

Τὸ ὄνομα τῆς μικρᾶς αὐτῆς ἐπαρχίας ἔχει, ὡς φαίνεται, Βυζαντινὴν τὴν προέλευσιν. Ἐκαλεῖτο οὕτως τὸ δυτικὸν μέρος τῆς Μεσαρᾶς, κατὰ δὲ τὴν διανομὴν τῶν φεούδων τοῦ 1212 ἀναγράφεται εἰς τὰ ἐπίσημα ἐνετικά ἔγγραφα ὑπὸ τὸν παρεφθαρμένον τύπον Priotissa,² καὶ οὕτως ἐξηκολούθησαν οἱ Ἐνετοὶ νὰ τὸ λέγωσιν.

Ἡ κλήσις Πυργιώτισσα φαίνεται ὅτι προῆλθεν οὕτως. Ὑπῆρχε κατὰ τὴν Βυζαντ. ἐποχὴν κατὰ τὴν παραλίαν τοῦ σημερινοῦ Τιμπακίου πύργος πρὸς ἄμυναν κατὰ τῶν πειρατῶν, καὶ ἐξ αὐτοῦ ἡ παρακειμένη ἐκκλησία τῆς Παναγίας ἐκαλεῖτο Παναγία Πυργιώτισσα³, καὶ οὕτως καὶ μέχρι σήμερον ἀκούεται ἡ σωζομένη παλαιὰ ἐκκλησία. Οἱ Ἐνετοὶ ὀχυρώσαντες πλησίον πύργον καὶ καταστήσαντες αὐτὸν ἔδραν τοῦ Καστελλάνου ἐδέχθησαν τὸ ἐγγώριον ὄνομα διαστρέψαντες μόνον αὐτὸ εἰς Priotissa.⁴

Τὸ ἐνετικὸν φρουρίον μνημονεύεται τὸ πρῶτον, ἐφ' ὅσον μέχρι τοῦδε γνωρίζομεν, κατὰ τὸ 1340. Τὸ σχῆμα τοῦ ὑψηλοῦ φρουρίου ἢ μᾶλλον πύργου διέσωσαν οἱ Ἐνετοὶ γεωγράφοι Boschini χαρτ. 50 καὶ Basilicata χαρτ. 87.

Ἐνεκα τῆς ἐπισφαλοῦς του θέσεως ἐν τῇ πεδιάδι καὶ παρὰ τὴν ἀνοικτὴν θάλασσαν κατεστράφη ἐπανειλημμένως ἀλωθὲν καὶ μάλιστα ὑπὸ Τούρκων πειρατῶν κατὰ τὸ 1558, διὰ τοῦτο ἔκτοτε ἀναφέρεται ὡς κατεστραμμένον καὶ αὐτὸ καὶ ὁ παρ' αὐτὸ συνοικισμὸς, διετηρήθη δ' ὅμως ἡ Παναγία Πυργιώτισσα καὶ τὸ ὄνομα τῆς ἐπαρχίας Πυργιώτισσα μέχρι σήμερον.

Ἐκκλησιαστικῶς συνεταντίζετο μετὰ τοῦ Καινούργιου, καὶ πολιτικῶς δὲ καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀποτελεῖ μίαν ἐπαρχιακὴν περιφέρειαν μετὰ τοῦ Καινούργιου.

Μετὰ τῆς Πυργιώτισσης κλείει ἡ σειρά τῶν ἐπαρχιῶν τῶν συμπεριλαμβανομένων εἰς τὸ διαμέρισμα (territorio) Χάνδακος (Candia) ἐπὶ Ἐνετῶν, καὶ σήμερον εἰς τὸν Νομὸν Ἡρακλείου, καὶ μεταβαίνομεν εἰς τὸ τῆς Ρεδύμνης.

¹ Κριτοβουλ., Ἀπομνημον. πολλαχοῦ.

² Creta sacra II. 238.

³ Ἴσως ὁ πύργος τότε νὰ εὑρίσκετο ἄνωθι τῆς ἐκκλησίας, ὡς παρατηρήθη ἀλλαχοῦ εἰς ἄλλας ἐκκλησίας.

⁴ Gerola, Monum I. 230.

12. Μυλοπόταμον.

Μυλοπόταμος ἔκαλεῖτο ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ ἀκούεται καὶ σήμερον ὁ κυριώτερος ποταμὸς τῆς ὁμωνύμου ἐπαρχίας ἐκβάλλων εἰς τὸ Κρητικὸν πέλαγος, ὡς παρέχων τὸ ὕδωρ πρὸς κίνησιν ἀρκετῶν ὑδρομύλων.¹

Ὅτε οἱ Γενουῖται οἱ μετὰ τοῦ Πεσκατόρη κατέλαβον τὴν νῆσον κατὰ τὸ 1206, ἀναφέρεται ὅτι ἔκτισαν κατὰ τὴν παραλίαν (μεταξὺ τῶν δύο ἀκρωτηρίων Χοντροὶ καὶ Λειανὸ) φρουρίον καλέσαντες αὐτὸ Castel Milopotamo, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν διανομὴν τῶν φεούδων τοῦ 1212. Οἱ Ἐνετοὶ τὸ διετήρησαν καὶ τὸ κατέστησαν ἔδραν τοῦ Καστελλάνου τῆς ὁμωνύμου ἐπαρχίας καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίαν των.

Μικρὰ λείψανα τοῦ φρουρίου φαίνονται ἀκόμη εἰς τὸν σημερινὸν συνοικισμὸν Καστέλλι Μυλοποτάμου.²

Ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτῇ εἶχον τὰ φέουδα αὐτῶν κατὰ τὴν Βυζαντιακὴν καὶ Ἐνετικὴν ἐποχὴν οἱ εὐγενεῖς καὶ ἰσχυροὶ Καλλέργαι.³

Ἡ μεγάλη ἐπαρχία εἶχε κατὰ τὴν Βυζαντ. καὶ Ἐνετ. ἐποχὴν δύο ἐπισκοπίας, τὴν τοῦ Αὐλοποτάμου εἰς τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴν, καὶ τὴν τοῦ Ἀγρίου (ἢ Ἀρίου) παρὰ τὸ σήμερον ἠρειπωμένον μετόχιον Βερὰν Ἐπισκοπὴν. Ταύτην ἐκάλουν οἱ Ἐνετοὶ Ariensis episcopatus. Τὴν ἐπισκοπὴν ταύτην διεξεδίκησεν ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης ἐν τῇ γνωστῇ συνθήκῃ τοῦ 1299, καὶ φαίνεται ὅτι κατώρθωσεν ἐπὶ τινα χρόνον νὰ ἐγκαταστήσῃ ἐν αὐτῇ Ὁρθόδοξον Ἐπίσκοπον, παρὰ τὴν σφοδρὰν ἀντίστασιν τῆς Παπικῆς αὐλῆς.⁴ Ἐπιτουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον ἡ ἐπαρχία Μυλοποτάμου ἀποτελεῖ μίαν ἐπισκοπὴν μετὰ τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Ρεθύμνης.

Τὸ Καστέλλι Μυλοποτάμου συνοικισθὲν εἰς ἔμπορικὸν συνοικισμὸν παράλιον μετωνομάσθη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς Πάνορμον, καὶ οὕτω γράφεται σήμερον (ἀλλ' ἀκούεται συνήθως Καστέλλι), ἐν ᾧ δὲν εἶναι βέβαιον ἂν ἡ ἀρχαία Πάνορμος ἔκειτο ἐδῶ, ἢ μᾶλλον κατὰ τὸν ἀνατολικώτερα κείμενον ὄρμον Μπαλῆ ἢ Ἀστάλη.

¹ Εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν, ὡς φαίνεται, ἔκαλεῖτο καὶ Αὐλοπόταμος, ἐντεῦθεν δὲ ὁ τίτλος τῆς ἐπισκοπῆς Αὐλοποτάμου, ἧς καὶ μέχρι σήμερον ὁ ἐπίσκοπος τιτλοφορεῖται ὁ Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου.

² Ἀπεικονίσεις τοῦ φρουρίου ἐπὶ Ἐνετῶν ἔχομεν παρὰ Boschini χαρτ. 17, Basilicata χαρτ. 25 καὶ λεπτομερῆ περιγραφὴν αὐτοῦ παρὰ Gerola, Monum. I. 219-224 εἰκ. 123-124.

³ Ἴδε Συνθήκην Ἀλεξίου Καλλέργη σελ. 289.

⁴ Αὐτόθι σελ. 311-312 μετὰ τῶν σημειώσεων.

13, 14 Ἀμάρι, Ἀγ. Βασιλείος.

Τὰς δύο ταύτας ὁμόρους ἐπαρχίας τοῦ διαμερίσματος Ρεθύμνης θὰ συνεξετάσωμεν διὰ τοὺς κάτωθι ἀναπτυσσομένους λόγους.

Εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς διανομῆς τοῦ 1212 ἀναγράφονται δύο τοῦρμαι (turmae) εἰς τὸ διαμέρισμα (territorium) Ρεθύμνης, ἢ Ἀπάνω Σύβριτος καὶ ἡ κάτω Σύβριτος.¹ Ἀμέσως κατόπιν γίνεται λόγος περὶ τῆς Ἀπάνω Συβρίτου, ὅπου ὁ πρῶτος Ἐνετὸς Δοῦκας Κρήτης Ἰάκωβος Τιέπολος ἐστρατοπέδευσε ἐν τῷ πρὸς τὸν Μᾶρκον Σανούτου πολέμῳ.² Καὶ κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις τῶν Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηῶν βοηθουμένων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Νικαίας Ἰωάννου Βατάτζη γίνεται λόγος πολὺς περὶ τῶν δύο Συβρίτων, καὶ εἰς τὴν συνθήκην πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας τῶν δύο αὐτῶν ἐπαρχιῶν (Συβρίτων).³

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος τῶν δύο τούτων περιφερειῶν ὀφείλεται βεβαίως εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν Σύβριτον,⁴ ἧς ἡ ἀκριβὴς τοποθεσία εἶναι παρὰ τὰ σημερινὰ χωρία Ἀμαρίου Θρόνος καὶ Κλησιδία (Θρονοκλησιδία). Ἡ ἀρχαία πόλις ὑφίστατο ἀκόμη κατὰ τὴν πρώτην Βυζαντ. ἐποχὴν, καὶ διὰ τοῦτο ἔδωκε τὸ ὄνομά της εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Συβρίτου.⁵ Κατὰ τὴν δευτέραν Βυζαντ. ἐποχὴν, μολοντί ἡ πόλις δὲν ὑφίστατο πλέον, παρέμεινε, κατὰ τὸ σῆνηθες, ἡ ἐπισκοπὴ Συβρίτου περιλαμβάνουσα τὰς δύο σημερινὰς ἐπαρχίας Ἀμάρι καὶ Ἀγ. Βασιλείον, καὶ ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς Βυζαντ. Ἐπισκοπῆς παρέμειναν τὰ ὀνόματα τῶν ἐπαρχιῶν Ἀπάνω Σύβριτος διὰ τὸ Ἀμάρι, καὶ Κάτω Σύβριτος διὰ τὸν Ἀγ. Βασιλείον.

Οἱ Ἐνετοὶ εὐρόντες τὰ ὀνόματα τῶν ἐπαρχιῶν τὰ ἐδέχθησαν καὶ τὰ μετεχειρίζοντο κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίας των.

Αἱ δύο Σύβριτοι δὲν ἀπετέλεσαν ἐπαρχίας (Castellaniae) ὑπὸ τὴν εἰδικὴν σημασίαν τῆς λέξεως. Ὁ κ. Gerola πιστεύει, ὅτι ὑπῆρχον καὶ φρούρια εἰς τὰς δύο Συβρίτους, καὶ τὸ μὲν τῆς Ἀπάνω Συβρίτου εὐρίσκει εἰς τὸν Κάστελλον, ἄνω τοῦ χωρίου Καλογέρου Ἀμαρίου, τὸ δὲ τῆς Κάτω Συβρίτου τὸ εὐρίσκει ἀναγραφόμενον εἰς ἔγγραφον πρὸς τὸν Δοῦκα Ἐνετίας Πέτρον Ζιανί (1205 - 1228).⁶

Κατόπιν ὁμως τὰ μὲν ὀνόματα τῶν Συβρίτων κατὰ μικρὸν λησμονοῦν-

¹ Creta sacra II. 238, 239, 240.

² Λύτόθι 243.

³ Λύτόθι 263-267.

⁴ Svoronos, Numism. σελ. 313 καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφίαν. Ψιλιάκη, Ἱστορία 146-147.

⁵ Πρβλ. Συνέκδημον Ἱεροκλέους καὶ Notit. Episcopatum.

⁶ Gerola, Monum. I. 191-194.

ται, ἀντ' αὐτῶν δ' εὐρίσκονται τὰ δύο ἄλλα τὰ και σήμερον ἐν χρήσει, ἦτοι τὸ Ἄμαρι διὰ τὴν Ἀπάνω Σύβριτον, και ὁ Ἁγιος Βασίλειος διὰ τὴν Κάτω Σύβριτον. Τὰ νέα ὀνόματα ἐδόθησαν ἐκ τῶν δύο χωρίων Ἄμαρι¹ και Ἁγ. Βασίλειος, τὰ ὁποῖα ἐγένοντο ἔδραι τῶν δύο ἐπαρχιῶν.

Και μετὰ τὴν μετονομασίαν αὐτὴν ἐπὶ πολὺν χρόνον αἱ δύο περιφέρειαι Ἄμαρι και Ἁγ. Βασίλειος δὲν ἀπετέλουν κυρίας και διακεκριμένας ἐπαρχίας, ἀφ' οὗ κατὰ τὸν 14 αἰῶνα ἐν τῷ διαμερίσματι (territorio) Ρεθύμνου ὑπῆρχε μία μόνον ἐπαρχία (Castellania) ἢ τοῦ Μυλοποτάμου, τὸ δὲ Ἄμαρι ἀπετέλει μόνον δικαστικὴν περιφέρειαν (Judicatus de l'Amari),² εἰς τὴν ὁποῖαν πιθανῶς ὑπῆγετο και ὁ Ἁγ. Βασίλειος.

Κατόπιν ὅμως ἀναφέρεται ρητῶς,³ ὅτι τὸ Ἄμαρι και ὁ Ἁγ. Βασίλειος ἀπετέλουν ἐπαρχίας διευθυνομένας, ὅπως και αἱ ἄλλαι, ὑπὸ Καστελλάνων ἐδρευόντων εἰς τὰ χωρία Ἄμαρι και Ἁγ. Βασίλειος, ὅπου φαίνεται ὅτι εἶχον κτισθῆ πρὸς τοῦτο πύργοι.⁴ Και ὁ μὲν Ἁγ. Βασίλειος, ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ μικροῦ και ἀσημάντου χωρίου, τὸ δὲ Ἄμαρι πιθανῶς εἶναι οἰκογενειακὸν ἐπώνυμον τοῦ πρώτου οἰκιστοῦ (ὁ Ἄμαρης οἰκογένεια εὐρίσκεται ἐν Σικελία, Πολίτου, Παραδόσεις 1176, και εἶναι σύνηθες Ἱταλ. οἰκογεν. ἐπώνυμον Amari, ὑπάρχει δὲ και χωρίον Ἀμαριανῶ ἐν Πεδιάδι).

Παράδοξον ἐν τούτοις εἶναι ὅτι μέχρι σήμερον διασφύζεται και ἀκούεται τὸ Σύβριτος εἰς τὸν Ἁγ. Βασίλειον (ἐν ᾧ, ὡς εἴπομεν, ἢ ἀρχαία Σύβριτος ἦτο εἰς τὸ Ἄμαρι (Θρονοκλησιῖδα). Οἱ κάτοικοι δηλ. τῆς παραλίας Ἁγίου Βασιλείου τῆς λεγομένης Ἀκουμιανῆς Γαλιῆς λέγουσι σήμερον τὴν Σύβριτον και νοοῦσι τὰ ὑψηλότερον κείμενα χωρία τῆς Ρίζας, ἦτοι Ἀχτοῦντα, Βάτος, Ἄρδαχτος, Κισσός, Σπῆλι, Κούμα, Βρύσες, Πλατανές, Δουμαεργιῶ, Κοξαρέ, Ἁγ. Ἰωάννην, ὅπου κατὰ τὸ θέρος ἀνερχόμενοι οἱ παρὰ τὴν ξηρὰν και ἀσχημρὰν παραλίαν οἰκοῦντες παραθερίζουσι. Δηλοῦσι δὲ διὰ τῆς λέξεως Σύβριτος «βγαίνω στὴ Σύβριτο» μέρη δροσερὰ ἔχοντα βλάστησιν και ὕδατα, σχετίζουσι δηλ. τὴν Σύβριτον πρὸς τὴν βρύσιν, βρύον, βρύω.⁵

Ἐκκλησιαστικῶς κατὰ μὲν τὰς Βυζαντ. ἐποχὰς αἱ δύο ἐπαρχίαι ἀπετέλουν τὴν ἐπισκοπὴν Συβρίτου, κατὰ δὲ τὴν ἐνετικὴν ἐποχὴν δὲν ἀναφέρεται

¹ Ἐπὶ τουρκοκρατίας τὸ χωρίον ἐκλήθη Νεὺς Ἄμαρι (ἦτοι κυρίως Ἄμαρι) και τὸ ἄλλο Νεὺς Ἀϊ Βασίλειος πρὸς διάκρισιν τῶν χωρίων αὐτῶν ἀπὸ τῶν ὁμωνύμων ἐπαρχιῶν.

² Noiret, Documents σελ. 9, 11, 236.

³ Χειρογρ. Barozzi φυλ. 41.

⁴ Ὁ Gerola ἀναφέρει πύργον εἰς τὸ μέσον τοῦ χωρίου Νεὺς Ἄμαρι, Monum. I. 193.

⁵ Τὴν πληροφορίαν αὐτὴν ὀφείλω εἰς τὸν Θεοφίλ. Ἐπίσκοπον Λάμπης κ. Ἁγαθάγγελον και εἰς τὴν μακαρ. γραῖαν μητέρα του. Τὴν ἔμαθον δὲ κατόπιν και παρ' ἄλλων.

πλέον τοιαυτὴ ἐπισκοπή, πιθανῶς ἔνεκα τῆς μὴ ὑπάρξεως σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Λατίνων εἰς τὰς δύο αὐτὰς ἀποκέντρους καὶ ὄρεινὰς ἐπαρχίας. Ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον ἀποτελοῦσι μετὰ τὴν Σφακιῶν μίαν Ἐπισκοπὴν τὴν καλουμένην Ἐπισκοπὴν Λάμπης.¹

15. Ρεθύμνη.

Ἡ σήμερον λεγομένη ἐπαρχία Ρεθύμνη ἔχει τὸ ὄνομα ἐκ τῆς ὁμωνύμου πόλεως. Ἐπὶ ἑνετοκρατίας δὲν ἐλέγεται οὕτως, ἀλλὰ μὲ τὸ ἰταλικὸν ὄνομα *Bonperago* ἀπὸ τὸ φρούριον *Castel Bonperago*, τὸ ὁποῖον οἱ ἐγγῶριοι ἐκάλεσαν *Μονοπάρι*, *Καστέλλι Μονοπάρι*, ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι τὸ *Bonifacio* ἔλεγον *Μονοφάτσι*.

Τὸ φρούριον *Bonperago* ἀναφέρεται ὡς κτισθὲν ὑπὸ τοῦ Πεσκατόρη,² θὰ ὀφείλῃ δὲ τὸ ὄνομά του εἰς ἐπιτυχὴ τινα ἀνακαινίωσιν παλαιότερου φρουρίου. Τὸ διετήρησαν καὶ οἱ Ἑνετοὶ καὶ τὸ κατέστησαν ἔδραν Καστελλανίας. Εἶναι μαρτυρημένον ἱστορικῶς ὅτι ἀφορμὴν εἰς τὴν ἐπανάστασιν τῶν Σκορδιῶν καὶ Μελισσηῶν ἔδωκεν ὁ Καστελλᾶνος Μονοπαρίου Πέτρος Φιλικανέβρος, διαρπάσας ληστρικῶς ἵππους τοῦ Κρητὸς ἄρχοντος Ἰωάννου Σκορδίλη.³

Τὸ φρούριον *Bonperago - Μονοπάρι* ἔκειτο παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης *Μονοπάρι*, καὶ δὴ εἰς τὸν ὑπερθεν τοῦ χωρίου λόφον τὸν καλούμενον καὶ σήμερον *Καστέλλι*, ὅπου φαίνονται ἀκόμη λείψανα τοῦ φρουρίου.⁴

Πότε κατηργήθη ἡ Καστελλανία Μονοπαρίου δὲν γνωρίζομεν. Εἶδομεν προηγουμένως εἰς ἔγγραφον τοῦ 1415,⁵ ὅτι κατὰ τὸν 14 αἰῶνα δὲν ὑφίστατο πλέον, συγχωνευθεῖσα πιθανῶς μετὰ τῆς πόλεως Ρεθύμνου καὶ διοικουμένη ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ Ρέκτωρος τοῦ τμήματος καὶ τοῦ συμβουλίου του.

Ἡ ἐπαρχία Ρεθύμνης, ὡς ὑπάρχει σήμερον, συνέστη ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Ἐκκλησιαστικῶς ἡ ἐπαρχία καὶ ἡ πόλις Ρεθύμνης δὲν εὐρίσκονται ἀποτελοῦσαι ἰδίαν Ἐπισκοπὴν κατὰ τὴν πρώτην Βυζαντ. ἐποχὴν, διότι πιθανῶς ἡ ἀρχαία πόλις Ρίθυμνα ἢ εἶχεν ἐρημωθῆ τελείως ἢ ἦτο ἀσήμαντον χωρίον, θὰ ὑπῆγετο δὲ τότε εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Ἐλευθέρης ἢ Λάμπης. Κατὰ τὸ τέλος τῆς Β' Βυζαντ. ἐποχῆς εὐρίσκομεν Ἐπίσκοπον *Καλαμῶνος*, οὗ ἔδρα ἦτο τὸ χωρίον Ἐπισκοπὴ εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς ἐπαρχίας (σήμερον *Μεγάλη Πισκοπή*). Οἱ Ἑνετοὶ διετήρησαν τὴν Ἐπισκοπὴν *Καλαμῶνος*

¹ Ἐκ τῆς ἀρχ. πόλεως Λάμπης καὶ ὕστερον Λάμπης.

² Gerola, Dominaz. σελ. 11.

³ Creta sacra II. 249 ἐξ. Laurent. de Monacis, Chronicon σελ. 15.

⁴ Ἰδ. περιγραφὴν καὶ ἀπεικονίσεις τοῦ φρουρίου ἐπὶ Ἑνετῶν καὶ σήμερον παρὰ Gerola, Monum. I. σελ. 261-270 εἰκ. 156-161 καὶ Spratt II. 115.

⁵ Noiret, Documents, σελ. 236-237.

(Calamoniensis Episcopatus), ἀλλὰ μετέφεραν τὴν ἔδραν, ὡς εἰκός, εἰς τὴν πόλιν Ρέθυμνον, ἣτις ἐπὶ ἐνετοκρατίας προήχθη εἰς δευτέραν πόλιν τῆς νήσου ἔχουσα καὶ πληθυσμὸν σχεδὸν διπλάσιον τῶν Χανίων.¹ Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ Ἐπισκοπὴ αὕτη συνηνώθη μετὰ τῆς τοῦ Μυλοποτάμου καὶ ἔκτοτε ἀκούεται ὡς Ἐπισκοπὴ Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου μέχρι σήμερον.

Αἱ ἔπαρχίαι Μυλοπόταμον, Ἀμάρι, Ἁγ. Βασίλειος, Μονοπάρι - Ρεθύμνη ἀπετέλουν ἐπὶ ἐνετοκρατίας τὸ διαμέρισμα (territorium) Ρεθύμνου, καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας τὴν Διοίκησιν Ρεθύμνου,² καὶ σήμερον τὸν Νομὸν Ρεθύμνου.

16. Σφακιά.

Ἡ γνωστὴ ἐπὶ τῶν Λευκῶν Ὁρέων ἱστορικὴ ἔπαρχία. Πότε ἐδόθη τὸ ὄνομα Σφακιά δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Μέρος τῆς ἔπαρχίας ἐλέγετο κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς Ψυχρόν.³ Καὶ περὶ τῆς παραγωγῆς τοῦ ὀνόματος ὑπάρχει διαφωνία.⁴ Πιθανώτατα Σφακιά ἦτο κατ' ἀρχὰς περιορισμένη τοπωνυμία προελθούσα ἐκ τοῦ γνωστοῦ θάμνου σφάκα (πικροδάφνη, ροδοδάφνη, ἀρχ. νήριον), ὅπως Σφάκα καὶ Σφακιά ὑπάρχουσι καὶ σήμερον χωρία ἐν Σητεία λαβόντα τὸ ὄνομα ἐκ τοῦ αὐτοῦ φυτοῦ.⁵ Ὁ Παλαδοπετρακὴς ὀρθῶς λέγει, ὅτι «οἱ ἐπιχώριοι γινώσκουσιν ὅτι τὸ ὄνομα τῆς χώρας των μετεδόθη ἐκ τῆς κωμοπόλεως των Σφακιάς (σφακῶνος)». Ὑστερον ἐπεξετάθη ἡ λέξις καὶ περιέλαβεν ὀλόκληρον τὴν ἔπαρχίαν, ἀφ' οὗ ἐκτίσθη τὸ φρούριον Σφακιά (Castel Sfacia).

Οἱ Ἐνετοὶ δὲν ὑπέταξαν οὐδὲ κατέλαβον στρατιωτικῶς τὸ ὄρεινόν καὶ δυσπρόσιτον διαμέρισμα τῶν Σφακίων ἐπὶ πολὺν χρόνον, οἱ δὲ δυσήνιοι ὀρεσίβιοι κάτοικοι ἐπὶ αἰῶνας ἐξηκολούθουν ἐλεύθεροι καὶ ἀσύδοτοι ὄντες, ψιλὴν τινα μόνον καὶ τυπικὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν Ἐνετῶν ἀναγνωρίζοντες. Οὗτος εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν ἐπὶ ἓνα καὶ ἥμισυ αἰῶνα οὐδὲ φραγκικὸν φρούριον μνημονεύεται ἐν τῇ ἔπαρχίᾳ. Ὁ Buondelmonti περιηγηθεὶς τὴν Κρήτην κατὰ τὸ 1415 ἀναφέρει τὸ Sphicium (τὴν χώραν τῶν Σφακίων) ὡς πόλιν ἀρχαίαν ἀλλ' ἀτείχιστον καὶ περιγράφει τοὺς κατοίκους οὕτως⁶ «Οἱ ἀγρόται (rustici) κατέχουσι τὴν χώραν (Sphicium) ἀτείχιστον, διὰ δὲ τὸ ἀχμηρὸν τῶν ὀρέων οὐδέποτε σπεύρουσιν, ἀλλ' ἐκ τῆς κατεργασίας τῶν κυλαρισίνων

¹ Creta sacra II. 443 καὶ Σταυράκη, Στατιστ. 186-188.

² Ὁ Ἁγ. Βασίλειος μετὰ τὸ 1867 ὑπήγετο εἰς τὴν τότε συσταθεῖσαν Διοίκησιν Σφακίων.

³ Graeci de Psicro κατὰ τὴν ἐπανάστασιν Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηνῶν εἰς Creta sacra II. 250.

⁴ Γρηγορ. Παπαδοπετρακί, Ἱστορία Σφακίων Ἀθῆν. 1888 σελ. 7-8.

⁵ Σταυράκη, Στατιστ. σελ. 138.

⁶ Creta sacra I. 4, καὶ 83-84.

σανίδων καὶ τοῦ πλήθους τῶν αἰγῶν ζῶσιν. Εἶναι τραγεῖς ἐν τῷ πολέμῳ καὶ ταχυποδῶτατοι ἐν τοῖς ὄρεσι, καὶ μέχρι τῶν 110 ἐτῶν δὲν παύουσιν ἀνὰ τὰ τραχέα ὄρη νὰ συλλαμβάνωσι τὰς αἰγάγρους (ἀγρίμια). Ἐντὶ οἴνου πίνουσι γάλα, καὶ τὰς ἀσθενείας καὶ ἀδυναμίας ἀγνοοῦσι μέχρι τοῦ τέρματος τοῦ βίου».

Ἡ μνεῖα τοῦ Sphacium ὑπὸ τοῦ Βονδελμοντίου βεβαιοῖ ὅτι κατὰ τὸ 1415 ἠκούετο τὸ ὄνομα Σφακία διὰ τὴν χώραν Σφακιῶν.

Βραδύτερον κατὰ τὸν 15 καὶ 16 αἰῶνα ἐκτίσθη καὶ μικρὸν ἐνετικὸν φρούριον παρὰ τὴν χώραν τῶν Σφακιῶν (Castel Sphacia), εἰς ὃ ἔμμενεν ἔκτακτος Προνοητής (Proveditor), ἀσκῶν μικρὰν τινα ἐξουσίαν κατὰ τρόπον ἡπιοῦ καὶ ἀβίαστον, κύριον ἔργον ἔχων νὰ ἐπιβλέπῃ καὶ μὲ τρόπον εἰρηρικὸν νὰ συγκρατῇ τοὺς κατοίκους ἀπὸ ἐπαναστάσεων. Ὅτι τὰ Σφακιά ἐχρησίμευον ὡς ὄρμητήριον καὶ καταφύγιον τῶν κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπαναστατῶν κατὰ τὰ 150 πρῶτα ἔτη τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας φαίνεται καὶ ἐκ τούτου ὅτι μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀγ. Τίτου (1364) τὸ μικρὸν ὄροπέδιον τῆς ἐπαρχίας, ἡ Ἀνώπολις, κατὰ κυβερνητικὴν διαταγὴν ἠρημώθη καὶ ἔμμενεν ἀκαλλιέργητον (ὅπως καὶ τὸ Λασίθι καὶ ἡ Ἐλεύθερα). Εἶναι ὅμως ζήτημα, ἂν οἱ Ἑνετοὶ ἠδυνήθησαν νὰ ἐφαρμόσωσι τὴν ἀπαγόρευσιν καὶ ἐδῶ.

Φραγκοκάστελλον. Πρὶν ἀκόμη κτισθῆ τὸ φρούριον τῶν Σφακιῶν ἐκτίσθη κατὰ τὸ ἀνατολικὸν παράλιον ἄκρον τῆς ἐπαρχίας ἐν ἄλλο ἐνετικὸν φρούριον, τὸ Φραγκοκάστελον.¹ Οἱ Ἑνετοὶ ἄποικοι τῆς Κρήτης καὶ αἱ ἐνετικαὶ ἀρχαὶ ἐζήτουν τὸ πρᾶγμα² δι' ἄμυναν κατὰ τῶν ἐγχωρίων καὶ κατὰ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, καὶ οὕτως ἠκοδομήθη κατὰ τὸ 1371, ἀποτελέσαν ἰδίαν περιφέρειαν μικρὰν μὲ δύο χωρία τὸ Πατσανῶ καὶ Καψοδάσο. Τὸ φρούριον ἐκλήθη Ἀγ. Νικήτας ἐκ τῆς παρακειμένης ἐκκλησίας, ἀλλ' οἱ ἐγχώριοι, οἱ ὅποιοι μετὰ δυσαρεσκείας εἶδον τὸ φραγκικὸν φρούριον τὸ ὠνόμασαν Φραγκοκάστελλο, καὶ τὸ ὄνομα ἐπεκράτησε κατὰ μικρὸν, ὥστε καὶ οἱ Ἑνετοὶ νὰ τὸ παραδεχθῶσι καὶ νὰ τὸ λέγωσι Castel franco. Τὸ φρούριον ἀρκετὰ ἰσχυρὸν ἦτο τετραγώνον μὲ τέσσαρας πύργους εἰς τὰς γωνίας, διετηρήθη δὲ ἀνακαινισθὲν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας, εἶναι δὲ γνωστὴ ἡ κατὰ τὸ 1828 ἥρωικὴ μάχη τοῦ Χατζῆ Μιχαῆλ Ταλιάνη καὶ ὁ θάνατος αὐτοῦ ὑπὸ τὰ τείχη τοῦ φρουρίου.³

Ἐκκλησιαστικῶς τὰ Σφακιά κατὰ μὲν τὴν Α' καὶ Β' Βυζαντ. ἐποχὴν ὑπήγοντο εἰς τὰς ἐπισκοπὰς Φοίνικος καὶ Ἀραδῆνης.⁴ Ἐπὶ ἐνετοκρατίας, μὴ

¹ Gerola, Monum. I. 256-260 εἰκ. 149-153. Σήμερον τὸ φρούριον ἀνοῦται Καστέλλι. Ἰδ. καὶ Basilicata χαρτ. 96.

² Gerola, Monum. I. 250-255 εἰκ. 145-148. Boschini, χαρτ. 54, Basilicata χαρτ. 89.

³ Κριτιοβουλίδου, Ἀπομνημονεύματα σελ. 409.

⁴ Συνέκδημος Ἰεροκλέους, Notit. Episcopat.

ὑπαρχόντων ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Λατινῶν, δὲν μνημονεύεται τοῦ ὑπήγοντο. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ὑπήχθησαν εἰς τὴν Μητρόπολιν, καὶ τὸν τελευταῖον αἰῶνα εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Λάμπης (ὁ Λάμπης καὶ Σφακιῶν).

Τὰ Σφακιά πολιτικῶς ὑπήγοντο ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὴν Διοίκησιν Χανίων, κατὰ τὸ 1867 ἀπετέλεσαν μετὰ τοῦ Ἀποκορώνου (καὶ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου) ἰδίαν Διοίκησιν. Τελευταῖον, καταργηθέντος τοῦ νομοῦ Σφακιῶν, ὑπήχθησαν εἰς τὸν τῶν Χανίων.

17. Ἀποκόρωνας.

Τὸ ὄνομα τῆς ἐπαρχίας Ἀποκόρωνας φαίνεται ὑπάρχον πρὸ τῆς ἐνετικῆς ἐποχῆς τοῦ 1210, ἐπὶ πόσον τόπον ὅμως ἐξετείνετο ἡ χώρα ἢ οὕτως καλουμένη εἶναι ἄδηλον. Πρώτην φορὰν τὸ εὐρίσκομεν μνημονευόμενον ὡς ὄνομα τόπου εἰς τὸ κείμενον τῆς συνθήκης μεταξὺ τῶν στρατηγῶν τοῦ Βατάτζη καὶ τοῦ Δοῦκα Κρήτης Ἰουστινιάνη κατὰ τὸ 1236 ὡς ἑξῆς: «dare nobis pas-sagium conveniens conducendo alla Suda in loco qui vocatur Apicornna»¹

Πόθεν ὅμως προῆλθε τὸ Ἀποκόρωνας εἶναι ζήτημα ἄλυτον μέχρι τοῦδε. Ὁ Κορνήλιος εἰς τὴν *Creta sacra* I. 123 τὸ ἐσχέτισε μὲ τὸ ἀρχαῖον Ἴπποκορόνειον λέγων «Ippocoronium sive Tanus hodie castrum Apicornnum». Ὁ Pashley² καὶ ὁ Σταυράκης³ πιστεύουσι καὶ αὐτοὶ ὅτι εἶναι παραφθορὰ τοῦ ἀρχαίου Ἴπποκορόνειον τοῦ ὑπὸ τοῦ Στράβωνος ἀναγραφομένου,⁴ χωρὶς ὅμως νὰ ὀρίζεται ὑπ' αὐτοῦ οὔτε τί ἦτο οὔτε ποῦ ἔκειτο. Ὁ Ψιλάκις ἀκολουθῶν, ὡς φαίνεται, λαϊκὴν τινα παράδοσιν ἀδέσποτον καὶ ἀπίθανον ἢ αὐτοσχεδιάζων λέγει ὅτι ἡ λέξις «προέρχεται ἐκ τῶν λέξεων ἀπὸ καὶ κορώνας, καθὸ ἴδιον καὶ τερπνὸν κτήμα καὶ ἐνδιαίτημα τῶν Καισάρων τοῦ Βυζαντίου, ἐξαρωτόμενον τουτέστιν ἀπὸ τῆς κορώνας τοῦ βασιλικοῦ στέμματος».⁵

Πιθανὴ φαίνεται ἡ γνώμη ὅτι τὸ ὄνομα τῆς ἐπαρχίας σχετίζεται μὲ τὸ Ἴπποκορόνειον ἢ καὶ μὲ τὸ Κόριον, τὸ ὁποῖον κατὰ Στέφανον τὸν Βυζάντιον ὑπῆρχεν ἐν Κρήτῃ καὶ δὴ κατὰ τὰ μέρη αὐτὰ «Κόριον, τόπος ἐν

¹ *Creta sacra* II. σελ. 273-274.

² Pashley, *Travels* I. σελ. 62.

³ Σταυράκης, *Στατιστ.* σελ. 74.

⁴ Στράβων X. 472 «Ἴπποκορόνά τε τῆς Ἀδραμυτηνῆς καὶ Ἴπποκορόνειον ἐν Κρήτῃ».

⁵ Ψιλάκης, *Ἱστορ. Κρήτης ἐν Χανίοις* 1909 τόμ. Β'. Παράρτημα σελ. 14 σημ. 1. Παρ' ἐργάτου ἐξ Ἀποκορώνου ἤκουσα τὴν ἐξῆς λαϊκὴν παράδοσιν ὁ βασιλιάς τῆς Κρήτης ποῦ εἶχε τὸ θρόνον του εἰς τὰ Μεγάλα Χωράφια (ἀρχ. Ἄπτερα) ἔβαλε στὸ νοῦν του νὰ φέρῃ τὸ θρόνον του στὰ Καστρινά· μὰ τὸν ἐκατάλαβαν καὶ τὸν ἔπιασαν καὶ τὸν ἔσφαξαν καὶ τοῦ πήραν τὴν κορώναν, τὸν ἀποκορόνωσαν καὶ γιὰ αὐτὸ εἶπαν τὸ μῆκος Ἀποκόρωνας.

Κρήτη, ἀπὸ κόρης τινός, καὶ λίμνη Κορησία καὶ Ἀθηνᾶς ἱερὸν Κορησίας». Πιθανῶς ἡ λίμνη αὕτη εἶναι ἡ σημερινὴ λίμνη Κουρνᾶ τοῦ Ἀποκορώνου σώσασα τὸ ἀρχαῖον ὄνομα ἠλλοιωμένον. Παρ' Αἰσχίνῃ εἰς τὸν κατὰ Τιμάρχου λόγον 176 (182) ἀναφέρεται καὶ ἐν Ἀθήναις τόπος ἀκουόμενος «παρ' ἵππον καὶ κόραν», τὸ ὁποῖον ὁ Σχολιαστὴς γράφει Ἴπποκόρειον. Καὶ εἰς τὰς Ἱστορίας Νικολάου τοῦ Δαμασκηνοῦ (ἐκδοσις Ἀδ. Κοραῆ εἰς Πρόδρομον Ἑλλην. Βιβλιοθήκης, Παρίσιοι 1805 σελ. 239) φέρεται «Ὅτι Ἴππομένης ὁ Ἀθηναίων ἀρχων, ἐξέπεσε τῆς ἀρχῆς δι' αἰτίαν τοιάνδε. Ἦν αὐτῷ θυγάτηρ, ἦντινα τῶν ἀστῶν τινος αἰσχύναντος λάθρα, ὑπ' ὀργῆς καθεῖρξεν εἰς οἴκημα, δῆσας σὺν ἵππῳ, καὶ τροφῆν οὐδετέρῳ εἰσέπεμπεν. Πισθεὶς οὖν λιμῶ ὁ ἵππος, ἐφορμήσας τῇ παιδί, ἀναλώσας τε αὐτήν, καὶ αὐτὸς ὕστερον ἀπέθανεν. Μετὰ ταῦτα ἐπισκαφείσης αὐτοῖς τῆς οἰκήσεως, ἀπ' ἐκείνου ὁ χῶρος ἔκαλεῖτο Ἴππου καὶ Κόρης».

Τοιοῦτόν τι ἱερὸν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὑπάρχον καὶ παρὰ τὴν μοναδικὴν τῆς Κρήτης λίμνην Κουρνᾶ, ἱερὸν εἰς Ἴππον καὶ Κόρην (Ἴπποκόρειον ἢ Ἴπποκορώνειον), ἔξ οὗ καὶ τὸ Κόριον καὶ ἡ Κορησία λίμνη καὶ ἡ Κορησία Ἀθηνᾶ τὰ ἀναγραφόμενα ὑπὸ τῶν ἀρχαίων γεωγράφων ἐν Κρήτη.

Ἀξιοπεριέργον εἶναι ὅτι ὑπάρχει ἐν Ἀποκορώνῳ καὶ χωρίον Νίππος, τὸ ὁποῖον πιθανῶς εἶναι τὸ ἀρχαῖον Ἴππος (τὸν Ἴππον - Νίππος). Εἶναι ἄλλοθεν γνωστὴ ἡ μεγάλη σχέσηις τῆς Ἀθηνᾶς (κόρης) πρὸς τὸν ἵππον,¹ δι' ὃ Ἴπποκόρειον καὶ Ἴπποκορώνειον θὰ ἦτο ἴσως ἱερὸν εἰς τὴν Ἀθηνᾶν (κόρην) καὶ τὸν ἵππον, εὐρισκόμενον κατὰ τὴν λίμνην Κουρνᾶ. Ἐχει ἄρα ἀρκετὴν πιθανότητα ἡ ἐνταῦθα ὑπαρξίς τοῦ Ἴπποκορωνείου, καὶ ἡ ἐκ τούτου προέλευσις τοῦ μεταγενεστέρου Ἀποκόρωνα².

Ἐν πρᾶγμα ἐν τούτοις δύναται νὰ λεχθῆ ὡς βέβαιον, ὅτι τὸ Ἀποκόρωνας δὲν εἶναι φραγκικόν. Ἡ ρευστότης τῶν ἀντιστοίχων ἰταλικῶν καὶ λατινικῶν τύπων τῆς λέξεως, ποῦ εὐρίσκομεν εἰς τὰ κείμενα, ἦτοι Aricogna, Aricognum, Biscogna, Uniscognum, δεικνύει ὅτι οἱ Φράγκοι κατὰ διαφόρους τρόπους προσεπάθησαν νὰ ἀποδώσωσι ξένην δι' αὐτοὺς λέξιν.

Ὁ Ἀποκόρωνας ἔγινεν ὄνομα ἐπαρχίας (Καστελλανίας), ἀφ' οὗ ἐκτίσθη τὸ ὁμώνυμον Καστέλλι. Πότε ὁμως καὶ τοῦτο ἐγένετο δὲν γνωρίζομεν πάντως

¹ D a r e m b e r g - S a g l i o, Diction. III. Minerva σελ. 1193 Ἀθηνᾶ Χαλινίτις καὶ Δαμάσιππος, καὶ Ἴππία. Πρβλ. καὶ Ποσειδῶνα Ἴπποκούρειον (Πausan. III. XIV. 2) καὶ Ἴπποκούριος ἦρως (Ἡσυχίου).

² Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης ἡ ὑπόθεσις τὸ Κουρνᾶ νὰ εἶναι Ἀραβικῆς προελεύσεως, ἀφ' οὗ Kurna = λουτήρ καὶ τοπωνυμικὸν Kurna εἶναι ἐπίσης Ἀραβικόν, καὶ νὰ εἶναι Abu - Kurna, ὅπως τὸ Ἀποσελέμης (ποταμὸς καὶ χωρίον) λέγεται ὅτι εἶναι τὸ A b u - S e l i m.

Ἀκόμη θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι τὸ ὄνομα Ἀποκόρωνας προήλθεν ἀπὸ τὸ Ἀ π ό κ ο υ ρ ν α ἦτοι τὰ ἀπὸ τῆς λίμνης Κουρνᾶ καὶ ἐντεῦθεν μέρη.

ὅμως πολὺ ἐνωρίς, ἀφ' οὗ κατὰ τὸ 1305 ἀναφέρεται τὸ Καστέλλιον ὡς βλαβέν ὑπὸ τοῦ σεισμοῦ, κατὰ δὲ τὸ 1336 γίνεται λόγος περὶ ἐπισκευῆς του (Gerola, Monum. I. σελ. 207-208 καὶ διὰ τὴν κατόπιν ἱστορίαν τοῦ αὐτόθι σελ. 208-212. Εἰκόνας τοῦ φρουρίου ἰδ. παρὰ Boschini χαρτ. 11, 12 καὶ Basilicata χαρτ. 17).

Ἐρείπια τοῦ φρουρίου σφύζονται καὶ μέχρι σήμερον ἐπὶ λόφου ἀνατολικότερον τοῦ χωρίου Καλύβες.

Ὁ Ἀποκόρωνας ἐξηκολούθησε καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐνετοκρατίας ἀποτελῶν Καστελλανίαν (ἐπαρχίαν). Ἐπίσης ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Ἐκκλησιαστικῶς κατὰ μὲν τὴν Α' Βυζαντιακὴν ἐποχὴν ὑπήγετο εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Ἀπτέρας, κατόπιν δὲ συνεχωνεύθη μετὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Κυδωνίας, ὅπως εἶναι καὶ σήμερον (ὁ Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου).

18. Κυδωνία.

Ἡ παρὰ τὰ Χανιά ἐπαρχία ὠνομάσθη Κυδωνία κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους χρόνους. Πρῶτοι οἱ διοργανωταὶ τοῦ 21 ἔδωκαν τὸ ὄνομα αὐτὸ ἐκ τῆς μεγάλης καὶ ἐπισήμου ἀρχαίας πόλεως Κυδωνίας, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ὁποίας ἐκτίσθησαν ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν τὰ Χανιά κατὰ τὸ 1252, τὸ εἶχον δὲ πρόχειρον καὶ εἰς τὸν τίτλον τῆς Ἐπισκοπῆς (ὁ Κυδωνίας).

Ἐπὶ Ἐνετῶν ἢ περὶ τὰ Χανιά χώρα δὲν ἀπετέλει ἴδιαν Καστελλανίαν, ἀλλ' ἐκυβερνᾶτο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ Ρέκτωρος (νομάρχου) Χανίων καὶ τοῦ συμβουλίου του.

Ἰδίαν ἐπαρχιακὴν περιφέρειαν ἀπετέλεσε μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτησιν τῆς Κρήτης λεγομένη Χανία Ἀγίασι (= περὶχωρος Χανιῶν). Ἀπὸ τοῦ Ὄργανικοῦ Νόμου τοῦ 1867 καθιερώθη ἐπισήμως τὸ ὄνομα Κυδωνία διὰ τὴν ἐπαρχίαν, ἐν ᾧ ἡ πόλις ἐξηκολούθησε νὰ καλεῖται Χανιά, ὡς καὶ σήμερον.

Κατὰ τὴν πρώτην Βυζαντ. ἐποχὴν, ὑφισταμένης ἀκόμη τῆς πόλεως Κυδωνίας, ἰδρῦθη ἡ Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας.¹ Κατὰ τὴν Β' ὅμως Βυζαντ. ἐποχὴν, ἤτοι μετὰ τὴν ὑπὸ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀνάκτησιν τῆς νήσου, ἀνασυνεστάθη μὲν ἡ Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας, ἀλλὰ μὴ ὑφισταμένης πλέον τῆς πόλεως, ἢ ἔδρα μετετοπίσθη δυτικώτερον, ἐκεῖ ὅπου σήμερον κεῖνται τὰ μετόχια Ἀγία καὶ Ἐπισκοπὴ (ἤτοι Ἀγία Ἐπισκοπὴ), καὶ διατηρεῖται ἐν ἐρειπίοις καὶ ὁ ἐπισκοπικὸς ναός.²

Οἱ Ἐνετοὶ καταλαβόντες τὴν νήσον (1210) μετέτρεψαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν Ἐπισκοπὴν εἰς Λατινικὴν, διατηρήσαντες καὶ τὸ ὄνομα Agiensis Episco-

¹ Συνέκδημος Ἱεροκλέους, Notitiae Episcopatumum.

² Gerola, Monum. vol. II. σελ. 72-76 εἰκ. 33-35.

ratus¹ (τῆς Ἀγιάς Ἐπισκοπῆ), ἀλλ' ἡ ἔδρα αὐτῆς, ὡς ἦτο φυσικόν, μετηνέχθη εἰς Χανιά. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐπανιδρύθη ἡ ὀρθόδοξος Ἐπισκοπὴ μὲ ἔδραν τὰ Χανιά, προσαρτηθέντος αὐτῆ καὶ τοῦ Ἀποκόρωνα (ὁ Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου), ὅπως εἶναι καὶ μέχρι σήμερον.

19. Κίσαμος.

Ἡ ἐπαρχία Κίσαμος καὶ τὸ Φραγκικὸν φρούριον Castel Chissamo (σήμερον καὶ χωρίον Καστέλλι Κισάμου) ὀφείλουσι τὸ ὄνομα εἰς τὴν ἀρχαίαν πολίχην Κίσαμον τὴν κειμένην κατὰ τὴν παραλίαν τοῦ ὁμωνύμου κόλπου καὶ ἐπίνειον οὖσαν τῆς σημαντικωτέρας ἀρχαίας πόλεως Πολυρρηνίας.² Τὸ ἀρχαῖον ὄνομα εὗρον οἱ Ἐνετοὶ παρὰ τοῖς ἐγγχωρίοις³ κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ἢ οἱ Γενουῖται πρὸ τῶν Ἐνετῶν) καὶ δεχθέντες αὐτὸ ὠνόμασαν τὸ φρούριον, καὶ κατέστησαν αὐτὸ ἔδραν Καστελλανίας, καὶ ἐκ τούτου ἐπεξετάθη καὶ εἰς ὅλην τὴν μεγάλην περιφέρειάν τὴν ἀποτελοῦσαν καὶ σήμερον τὴν ἐπαρχίαν Κίσαμον.

Πότε ἐκτίσθη τὸ Castel Chissamo καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀπετέλεσε Καστελλανίαν, δὲν γνωρίζομεν. Κίσαμος ὡς τοπωνυμία καὶ οὐχὶ φρούριον ἀναγράφεται εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς διανομῆς τοῦ 1212 (Creta sacra II. 239), τὸ δὲ φρούριον ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν χρονογράφων⁴ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1261-1263, ἐξηκολούθησε δὲ ὑφιστάμενον καὶ ἀνακαινιζόμενον καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν.⁵

Ἀπὸ τῆς πρώτης Βυζαντ. ἐποχῆς ἡ παράλιος Κίσαμος παρευδοκίμησασα τὴν μεσόγειον Πολυρρηνίαν ἐγένετο ἔδρα Ἐπισκόπου,⁶ ἥτις παρέμεινε καὶ κατὰ τὴν Β' Βυζαντ. περίοδον καὶ ἐπὶ Ἐνετῶν (Chissamensis Episcopatus),⁷ περιλαμβάνουσα ἀπὸ παλαιότερων χρόνων καὶ τὴν ἐπαρχίαν Σελίνου, ὅπως καὶ σήμερον (ὁ Κισάμου καὶ Σελίνου).

¹ Creta sacra II. σελ. 149 ἐξ.

² Περί Κισάμου καὶ Πολυρρηνίας ἰδ. Συνορισ, Numism. σελ. 55 ἐξ. καὶ 274 ἐξ. καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφίαν καὶ Ψιλᾶκη, Ἱστορ. Κρητ. σελ. 69-80.

³ Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι, ἐν ᾧ αἱ μεγάλαι πόλεις δὲν διετήρησαν τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα λ. χ. ἡ Κνωσός, Γόρτυνα, Κυδωνία, τὸ διετήρησαν πολλαὶ ἄλλαι δευτερεύουσαι καὶ μικραὶ πολίχαι π. χ. Τύλισος, Βιάννος, Σύβριτος, Κίσαμος, Ἰστρών, Ὀλοῦς (Ἐλοῦντα) Μάλλαι, Μάταλα, Λύττος, Χερσονήσος, Ἀξός, Συῖα (Σούγια), Μίλατος, Πιραιός (Πρασός), Πυλωρός (Πλώρα) κλπ.

⁴ Laurent, De Monacis, Chronicon σελ. 158.

⁵ Gerola, Monum. I. σελ. 224-231. Εἰκόνας τοῦ φρουρίου ἰδ. Boschini χαρτ. 3, Basilicata χαρτ. 3 καὶ Gerola, αὐτόθι εἰκ. 125-129.

⁶ Συνέκδημος Ἱεροκλέους καὶ Notit. Episcopatum. Μολυβδίνην βοῦλλαν φέρουσαν τὴν ἐπιγραφὴν ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΚΙΣΑΜΟΥ τοῦ 7 ἢ 8 αἰῶνα ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν Διεθνή Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολ. τόμ. VI. σελ. 123 (ἔτος 1903).

⁷ Creta Sacra II. σελ. 159 ἐξ.

Ἐπί τινα χρόνον (κατὰ τὸν 16 αἰῶνα) ἡ Ἐπισκοπὴ Κισιάμου ἔσχε Ὀρθόδοξον Ἐπίσκοπον τὸν Γεράσιμον Παλαιόκαπαν,¹ ἀλλά, τούτου ἀποθανόντος, ἐγένετο πάλιν Λατινικῆ. Μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν ἀνδρῶν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐπισκοπὴ Κισιάμου καὶ Σελίνου.

20. Σέλινον.

Τὸ ὄνομα Σέλινον ἀναφέρεται τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν χρονογράφων περὶ τὸ 1280, ὅτε μεταξὺ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Χορτατζῶν καὶ τῆς τοῦ Ἀλεξίου Καλλιέργη ὁ Δούκας Κρήτης Μαρίνος Γραδόνικος ἔκρινε σκόπιμον νὰ οἰκοδομήσῃ τὸ φρούριον Σέλινον (Castel Selino), ἵνα εὐκολώτερον κρατῆ εἰς ὑποταγὴν τοὺς φιλοταράχους κατοίκους τοῦ μέρους τούτου,² τὸ ὁποῖον ἔκαλεῖτο Α Γ η α ἢ Ο Γ η α³ ἤτοι Ὀρεινά,⁴ ὡς πράγματι φέρεται τὸ διαμέρισμα εἰς τὴν Συνθήκην Ἀλεξίου Καλλιέργη τῷ 1299, βεβαίως διὰ τὸ ὄρεινόν τῆς ἐπαρχίας.⁵ Πιθανώτατα Σέλινον εἶναι ἐγγώριον τοπωνυμικόν, δι' οὗ ἔκαλεῖτο ἡ θέσις, ἐφ' ἧς ἐκτίσθη τὸ φρούριον ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν (ἐκ τῶν φυομένων ἐκεῖ σελίνων), καὶ ἐκ τῆς τοπωνυμίας ἔλαβε τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐνετικὸν Καστέλλι. Διὰ τοῦτο θεωρῶ ὅλως ἀπίθανον τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος, ἣν ἐπρότεινε, ὡς νομίζω, ὁ μακαρίτης Ἄντ. Γιάνναρης ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἐλύρου οὕτως, εἰς Ἐλυρον, Σέλυρον, Σέλινον. Ἡ ἀρχαία πόλις Ἐλυρος παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Ροδοβάνι ἔκειτο μακρὰν τοῦ Καστελλίου Σελίνου, οὐδ' ἐσφύζετο τὸ ὄνομα τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὅτε ἐδόθη τὸ ὄνομα τοῦ φρουρίου, οὐδ' ἀναφέρεται ὑπό τινα κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, οὐδ' ἀπετέλεσεν Ἐπισκοπὴν, εἰς ἧς ἠδύνατο νὰ παραληφθῆ.

Κτισθέντος τοῦ φρουρίου Castel Selino, ἀπετελέσθη ἡ Καστελλανία Σελίνου παραμείνασα καθ' ὅλην τὴν ἐνετοκρατίαν.⁶

Κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν διετηρήθη καὶ τὸ φρούριον ἀνακαινισθὲν καὶ ἡ ἐπαρχία Σέλινον μέχρι σήμερον. Τὸ φρούριον ὅμως, ἢ μᾶλλον ὁ εἰς τοὺς πρόποδας αὐτοῦ συνοικισμός, καλεῖται Παλιόχωρα.

Ἐκκλησιαστικῶς ἡ ἐπαρχία, ἀφ' οὗ κατηργήθη ἡ τῶν πρώτων αἰώνων Ἐπισκοπὴ Κανδάνου, συνεχωνεύθη μετὰ τῆς Κισιάμου, ὡς εἵπομεν προηγουμένως.

¹ Χριστ. Κρήτη τόμ. Β' σελ. 260 σημ. 1 καὶ Nicol. Papadopoli, Historia Gymnasii Patavini, Venezia 1726 σελ. 39, Creta sacra I. 264.

² Creta sacra II. σελ. 287. Gerola, Monum. I. 232. De Monacis σελ. 161.

³ Creta sacra II. 239.

⁴ Συνθήκη Καλλιέργη ἐν Ἀθηνῶν τόμ. ΙΔ' σελ. 316 σημ. 4. Εἰς ἔγγραφον τοῦ ἐνετικοῦ ἀρχεῖου G. Giomo, I misti del senato φέρεται «de pecunia necessaria pro expensis aedificandi castrum de Selino in partibus Arne».

⁵ Πρβλ. τὸ Ὀρ ν ὀ (= Ὀρεινὸν) χωρίον Σητείας.

⁶ Τὴν ἱστορίαν τοῦ φρουρίου ἰδ. παρὰ Gerola, Monum. I. 232-236 καὶ εἰκόνας 130-132 καὶ Boschini χαρτ. 56 καὶ Basilicata χαρτ. 97.

II

ΑΙ ΤΡΕΙΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΗΜΕΡΙΝΑΙ ΠΟΛΕΙΣ

Α'. Ἡράκλειον.

Chandak - Χάνδαξ, *Candida*, *Candia*, Κάστρο, Μεγ. Κάστρο.

Τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον, ἡ μεγαλύτερα τῆς νήσου πόλις καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς μέχρι τοῦ 1850, εἶναι κτίσμα Ἀράβων. Οἱ καταλαβόντες δηλ. τὴν νήσον Σαρακηνοὶ κατὰ τὸ 824 μ. Χ. ἔκτισαν ὄχυρῶμα ὀνομάσαντες αὐτὸ Chandak (= τάφρον, χάνδακα) εἰς τὴν παράλιον θέσιν, ὅπου ἔκειτό ποτε τὸ ἐπίνειον τῆς Κνωσοῦ Ἡράκλειον ἢ τὸ Μάτιον.

Οἱ Βυζαντινοὶ χρονογράφοι ¹ ἀναφέρουσιν ὅτι οἱ Ἀραβες προσορμισθέντες κατὰ τὴν παράλιαν αὐτὴν ᾠδηγήθησαν ὑπὸ μοναστοῦ εἰς τόπον πρόσφορον καὶ ὀρύξαντες τάφρον καὶ ἔρυμα ποιήσαντες ὠρμῶντο ἐντεῦθεν, καὶ ἐντὸς μικροῦ ἐγένοντο κύριοι τῆς νήσου. Τ' ὄχυρῶμα ἐγένετο κατὰ μικρὸν πόλις καὶ πρωτεύουσα τῆς νήσου ὑπὸ τὸ ὄνομα Chandak (καὶ Βυζαντ. Χάνδαξ).

Ἄφου μετὰ 137 ἔτη ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἀνεκτίησεν τὴν νήσον διὰ πολέμου καὶ ἐξηφάνισεν τοὺς ἐν αὐτῇ Ἀραβας, οἱ Βυζαντινοὶ διετήρησαν τὴν πόλιν μετὰ τοῦ ἀραβικοῦ ὀνόματος Χάνδαξ,² καὶ ἔκτοτε παρέμεινεν αὕτη ὡς πρωτεύουσα τῆς νήσου.

Οἱ Ἐνετοὶ κατὰ τὴν συνήθειάν των νὰ μὴ κινῶσι τὰ καθεστῶτα ὀνόματα διετήρησαν τὴν ὀνομασίαν τῆς πόλεως λέγοντες αὐτὴν *Candica* καὶ *Candiga*, μετὰ ταῦτα δὲ κατὰ τινὰ παρετυμολογίαν *Candida*³ καὶ *Candia*, οὕτω δὲ ἐστερεοποιήθη τ' ὄνομα τοῦτο, δι' οὗ ὄχι μόνον ἡ πόλις, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρος ἡ νήσος λέγεται καὶ μέχρι σήμερον ὑπὸ τοῦ μὴ ἑλληνοφώνου κόσμου (*Candia*, *Candie*).

Τὸ ὄνομα ὅμως Χάνδαξ κατὰ τὴν Β'. Βυζαντιακὴν ἐποχὴν καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἦτο μᾶλλον ἐν χρήσει εἰς τὰς ἀνεπτυγμένας τάξεις καὶ εἰς τὴν γραφομένην γλῶσσαν. Ὁ λαὸς ὅμως συνήθως ἀπεκάλει τὴν πόλιν μὲ τὸ Βυζαντ. ὄνομα Κάστρο καὶ Μεγάλο Κάστρο, καὶ οὕτω τὴν καλεῖ καὶ σήμερον ὁ λαὸς τῶν ἐπαρχιῶν, μολοντί τὸ νεώτερον Ἡράκλειον τείνει νὰ ἔκτοπίσῃ τὸ λαϊκὸν ὄνομα.

¹ *Theophanes Continuatus* εἰς τὸ *Corpus Hist. Byzant.* ἐκδ. Βόννης τόμ. XLVI σελ. 77 καὶ *Συμεὼν Μάγιστρος* σελ. 623.

² Ὁ *Raulin*, *Descript.* τόμ. I 143 λέγει ὅτι ἡ πόλις ἔκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Ἀράβων *Rhabdh-el-Chandak* (φρούριον τῆς τάφρου).

³ Οὕτως τὴν λέγει ὁ περιηγητὴς *Buondelmonti* κατὰ τὸ 1415 «*Candia civitas albescit in muris, quae Graecis Candaca vocabatur*» (*Creta sacra* I 9).

Ἡ ὀνομασία Ἡράκλειον ἐδόθη εἰς τὴν πόλιν πρὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν. Κατὰ τὴν πρώτην διοργάνωσιν τῆς νήσου ἐπὶ τοῦ Ἀρμοστοῦ Μιχαήλ Ἀφεντούλη (κατὰ τὸ 1822) ἐδόθη πρῶτον τὸ ὄνομα Ἡράκλεια εἰς τὴν πόλιν καὶ τὴν περὶ αὐτὴν χώραν, ἐπίσης δὲ καὶ κατὰ τὰς κατόπιν ἐπαναστατικὰς ὀργανώσεις.¹ Οἱ δόντες τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τὸ παρέλαβον ἐκ τῶν ἀρχαίων γεωγράφων καὶ δὴ τοῦ Στράβωνος (Βιβλ. Χ. 476) «ἔχει δ' ἐπίνειον τὸ Ἡράκλειον ἢ Κνωσὸς» καὶ 484 «ἔστι δὲ μακρὰ ἢ Θήρα διακοσίων οὔσα τὴν περίμετρον σταδίων, κειμένη δὲ κατὰ Δίαν νήσον τὴν πρὸς Ἡρακλείῳ τῷ Κνωσίῳ». Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐπαναστάσεως οἱ λογιώτεροι τῶν ἐν τῇ πόλει κατοίκων καὶ οἱ ἐγγράμματοι τῶν ἐμπορευομένων Χριστιανῶν ἤρχισαν νὰ μεταχειρίζονται εἰς τὰ γράμματά των τὸ Ἡράκλειον, καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν ἐξενίκησε, καὶ δὴ ἐγένετο παραδεκτὸν καὶ ἐπισήμως μάλιστα ἀπὸ τοῦ 1866 καὶ ἔξῃς.²

— Εἶναι ἄλλο ζήτημα ἂν ἡ εἰς Ἡράκλειον μετονομασία τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως εἶναι ὀρθή. Δὲν εἶναι πρῶτον ἐξηκριβωμένον, ἂν ἐπὶ τῆς θέσεως ταύτης, ἐφ' ἧς ἐκτίσθη ὁ Ἀραβικὸς Χάνδαξ ἔκειτο τὸ Ἡράκλειον ἢ τὸ Μάτιον, ἀλλὰ καὶ τούτου τεθέντος, τὸ μὲν Ἡράκλειον ἦτο μικρὸν καὶ ἄσημον πόλισμα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ εἶναι ἀμφίβολον ἂν ἐγνωρίζομέν ποτε καὶ τ' ὄνομά του ἄνευ τῆς βοήθειας τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου, ἐν ᾧ ὁ Χάνδαξ (καὶ τὸ Κάστρο) ἔχει λαμπρὰν καὶ ἐνδοξὸν μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν ἱστορίαν, διὰ τὴν ἔξ ἐφόδου αἱματηρὰν ἀλῶσιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἐλευθερωτοῦ τῆς Κρήτης Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, καὶ κατόπιν τὴν ἐπὶ 24 ἔτη ἠρωϊκὴν πολιορκίαν καὶ ἄμυναν κατὰ τῶν Τούρκων (1645-1669), καὶ γενικῶς ἐπὶ ὀλόκληρον χιλιετηρίδα διήρξε τὸ θέατρον μεγάλων ἱστορικῶν γεγονότων. Τοιαύτας παραδόσεις ἱστορικὰς ἔχουσα ἡ πόλις μὲ τὰ μεσαιωνικά της τείχη καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα ἔπρεπε νὰ διατηρήσῃ καὶ τὸ μεσαιωνικὸν της ὄνομα, καὶ νὰ μὴ τὸ ἀνταλλάξῃ δι' ἄλλου ἀσημάντου οὐδὲν μαρτυροῦντος.³

B'. Ρέθεμνον.

Σήμερον ἡ πόλις ἀκούεται Ρέθεμνο καὶ Ρέθεμνος. Οἱ Ἐνετοὶ τὴν ἐκάλουν Rettimo, ὃ διετήρησαν καὶ οἱ Τούρκοι. Εἶναι τ' ὄνομα τῆς ἀρχαίας

¹ Κριτοβουλίδου, Ἀπομνημον. σελ. 121, 249.

² Ἀπόψεις τῆς πόλεως ἰδ. παρὰ Gerola, Monum. I. σελ. 99-169 καὶ 302-314 μετὰ πολλῶν εἰκόνων. Ἐπίσης Boschini χαρτ. 23, 24, 25, Basilicata 31, 33, 35, 37, Dapper 384, 406, καὶ χάρτην Werdemüller (τοῦ 1666-1668), καὶ Merian, Das Langbestrit. Kdnigreich Candia, Frankfurt 1670 σελ. 78-79 καὶ ἀπειριαν ἄλλων ἀπεικονίσεων ἐνετικῆς καὶ τῆς κατόπιν ἐποχῆς.

³ Ἡ πόλις εἰς μεσαιων. κείμενα γράφεται ἐνίοτε καὶ Κρήτη (ὅπως τὸ Candia) π. χ. Μπουνιαλῆ, Κρητ. πόλεμος (ἔκδ. Ξηρουχάκη 1908) σελ. 214 στ. 8, 223 στ. 19, 22, 24 κ.λ.π.

πόλεως Ρεθύμνη ἢ Ρεθυμνία,¹ ἣτις ἔκειτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς μὲ τὴν σημερινὴν θέσεως ἢ ὀλίγον ἀνατολικώτερον.

Ἡ ἀρχαία πόλις ἦτο μικρά, ἀλλ' ἐπὶ τινα χρόνον οὔσα ἀνεξάρτητος ἔκοψε νόμισμα ἀργυροῦν καὶ χαλκοῦν,² κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ὁμως ἐποχὴν ἔξεπεσεν εἰς κόμην,³ καὶ οὐδ' ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν Κρητικῶν πόλεων ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους καὶ Notit. Episcopat. ὡς ἔδρα Ἐπισκόπου.

Τῆς ἀρχαίας πόλεως ἀσφαλῆ λείψανα δὲν φαίνονται. Ἐν τούτοις τὸ ἀρχαῖόν της ὄνομα διτηρήθη μέχρι σήμερον διὰ μέσου τῆς Βυζαντιακῆς καὶ Ἀραβικῆς καὶ Ἐνετικῆς ἐποχῆς, ὅπως εἴπομεν προηγουμένως καὶ διὰ πολλὰς ἄλλας μικρὰς πόλεις τῆς Κρήτης.⁴

Κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν εὐρίσκομεν τὸ Ρέθυμνον πόλιν σημαντικὴν ἔχουσαν καὶ φρούριον ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως, τὴν Φορτέτζαν, ὡς ἀκούεται καὶ σήμερον. Ἡ πόλις κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Χάνδακα καὶ τὰ Χανιά, ὅπου ἐπεκράτει τὸ φραγκικὸν στοιχεῖον, διτήρει κάλλιον τὸν ἑλληνικὸν χαρακτῆρα, διότι εἶχε τοὺς περισσοτέρους ἐγγωρῖους Ἑλληνας εὐγενεῖς καὶ φεουδάρχας, καὶ ὁ πληθυσμὸς της ἦτο ἀνώτερος τοῦ τῶν Χανίων.⁵

Καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν (1647) τὸ Ρέθυμνον⁶ ἀπετέλεσε μετὰ τῶν πέριξ ἐπαρχιῶν μίαν τῶν τριῶν Διοικήσεων τῆς νήσου, ἀλλ' εἰς πληθυσμὸν καὶ σημασίαν ὑπελείφθη τῶν δύο ἄλλων μεγάλων πόλεων.

Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀπετέλεσε μετὰ τοῦ Μυλοποτάμου μίαν Ἐπισκοπὴν μὲ ἔδραν τὴν πόλιν, ὅπως εἶναι καὶ μέχρι σήμερον (ὁ Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου).

Τὴν ἄλωσιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων περιέγραψεν εἰς τὸν Κρητικὸν Πόλεμον ὁ Ρεθύμιος ποιητὴς Μαρίνος Τζάνης Μπουνιαλῆς (ἔκδ. Ξηρουχάκι ἐν Τεργέστη 1908) σελ. 168 ἔξ. καὶ 185 ἔξ.

Γ'. Χανιά.

Ἡ πρώτη πόλις τῆς δυτικῆς Κρήτης καὶ πρωτεύουσα τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 1850 μέχρι τῆς ἐνώσεως. Εἶναι βέβαιον ὅτι κεῖται ἐπὶ τῆς θέσεως ὅπου ποτὲ ἦτο ἡ ἀρχαία μεγάλη πόλις Κυδωνία⁷.

¹ Svoronos, Numism. σελ. 309 καὶ τὴν παρ' αὐτῷ βιβλιογραφίαν. Pashley, I. 102. Mariani, Antich. Cret. σελ. 211.

² Αὐτόθι καὶ Πίν. XXX.

³ Αἰλίαν. Περί ζῳων XIV 20 «ἔστι δ' αὕτη κόμη ὡς φασίν».

⁴ Ἴδε ἀνωτέρω τὰ περὶ Κισάμου εἰς τὴν σημείωσιν 3.

⁵ Creta sacra II. 443. Σταυράκη, Στατιστ. σελ. 187.

⁶ Ἱστορίαν τῆς πόλεως ἐπὶ ἐνετοκρατίας καὶ ἀπεικονίσεις ἰδ. παρὰ Gerola, Monum. I. σελ. 24-32 εἰκ. 13-19 καὶ σελ. 472-510 εἰκ. 281-308 καὶ Boschini 14, 15, Basilicata 21 καὶ 23.

⁷ Περί τῆς Κυδωνίας ἰδ. Svoronos, Numism. σελ. 96 ἔξ. καὶ τὴν αὐτόθι βιβλιο-

Πότε κατεστράφη καὶ ἐξέλιπεν ἡ ἀρχαία πόλις δὲν γνωρίζομεν. Κατὰ τὴν πρώτην Βυζαντινὴν ἐποχὴν θὰ ὑφίστατο ἀκόμη, ἀφ' οὗ ὑπῆρξεν ἔδρα Ἐπισκόπου.¹

Κατὰ τὴν Ἀραβικὴν κατάκτησιν τοῦ 824 ἢ ἤτο ἀσήμαντον πόλισμα ἢ θὰ εἶχε τελείως ἀφανισθῆ· ἀναφέρεται εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἡ Rhabdh-el-Djohb (=πόλις τοῦ τυροῦ),² ἐξ οὗ εἰκάζομεν ὅτι ὑπῆρχε παράλιόν τι χωρίον, ὁπόθεν θὰ ἐξήγετο ὁ περιψήμιος καὶ μέχρι σήμερον Κρητικὸς τυρὸς τῶν Λευκῶν Ὀρέων.

Κατὰ τὴν πρώτην διανομὴν τῆς νήσου εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἀποίκους τοῦ 1212 ἀναγράφεται μετὰ τῶν ἄλλων αὐτόθι μερῶν καὶ τὸ *Cania*, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα εἶναι γραφικὸν σφάλμα ἀντὶ *Cania* ἢ *Canea*· ἀν ἔχη οὕτως, τότε ὑπῆρχον Χανιά, καθ' ὃν χρόνον ἦλθον οἱ Ἐνετοὶ εἰς Κρήτην, χωρίον τι ἢ διαμέρισμα οὕτω καλούμενον.³

Οἱ Ἐνετοὶ ἄκοδόμησαν τὴν πόλιν *La Canea*⁴ καὶ ἀχύρωσαν αὐτὴν κατὰ τὸ 1252, ὅτε νέοι ἄποικοι ἐστάλησαν κατὰ τὰ μέρη ταῦτα, ἔκτοτε δ' ἡ πόλις ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ *Canea*, *La Canea*, Χανιά ἐγένετο ἡ ἔδρα τῶν φεουδαρχῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης καὶ ἀπετέλεσε τὸ διαμέρισμα Χανιῶν (*territorio de la Canea*), ἔχουσα τείχη ὄχυρά, λιμένα εὐρύχωρον διὰ τὴν τότε ἐποχὴν καὶ μεγαλοπρεπεῖς νεωσοίκους (*Arsenali*), σφζομένους κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ μέχρι σήμερον, καὶ μὲ φρούριον (Καστέλλι) ἐντὸς τῆς πόλεως.⁵

Γενᾶται τὸ ζήτημα πόθεν τὸ ὄνομα Χανιά καὶ τὸ Φραγκικὸν *Canea* ἢ *La Canea*. Ὁ μακαρ. Γ. Καλαϊσάκις ὑπεστήριξεν ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ Ἀραβοπερσικοῦ *Chan*⁶, οὕτω δὲ Χάνια καλοῦσι καὶ μέχρι σήμερον οἱ Τοῦρκοι τὴν πόλιν. Ὁ κ. Gerola θεωρεῖ πιθανὴν τὴν γνώμην, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι οἱ Ἐνετοὶ ὠνόμαζον συνήθως τὴν πόλιν *La Canea*, δι' ὃ δὲν θεωρεῖ ἀπίθανον τὸν ὑπαινιγμὸν τοῦ περιηγητοῦ *Buondelmonti* εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς Κρήτης κατὰ τὸ 1415, ὅτι δηλ. προέρχεται ἀπὸ τὸ *Λαχανιά(ς)*,⁷ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ Β. τὸ δικαιολογεῖ κακῶς διὰ τὴν ἑλλησιν λαχάνων

γραφίαν, Ψιλάκη, Ἱστορ. σελ. 104-118. Ὁ Gerola, *Monum. I.* σελ. 14 ἐξ. εἰδειξεν ὅτι τὸ Καστέλλι τῶν Χανιῶν ἀνικοδομήθη ἐπὶ τῶν ἐν μέρει σφζομένων ἀρχαίων τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως τῆς Κυδωνίας.

¹ Συνέκδημος *Teubner* σελ. 116 § 649-650 καὶ *Notit. Episcopat.*

² *Raulin, Description I.* σελ. 77.

³ *Creta sacra II* σελ. 239 «*Cuffo Cama Chissamo Orna*».

⁴ Αὐτόθι σελ. 274 «*commisserimus quod Civitatem Canea rehedificare*».

⁵ Περὶ τῶν Χανιῶν ἰδ. Gerola, *Monum. I.* σελ. 14-24 καὶ 414-472 εἰκ. 4-12 καὶ 245-280 καὶ *Boschini χωρτ.* 6, 7 καὶ *Basilicata* 9.

⁶ Γ. Ἰακ. Καλαϊσάκις, Περὶ Χανιῶν, εἰς τὴν ἐφημερίδα «Ἐρευναν» 14 Δεκεμβρίου 1899 φυλ. 33. Ἠλ. χάνι, χάνια εἶναι ὡς γνωστόν, κοινοτάτη σήμερον καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα εἰς δήλωσιν τῶν πανδοχείων.

⁷ *Creta sacra I.* 67 «*Cidonia igitur civitas nunc Canea dicta est a Catanorum*

(penuria) ἀντὶ διὰ τὴν ἀφθονίαν αὐτῶν (ἦτοι Λαχανιάς κατὰ τὸ Πρινιας, Πλατανιάς, Ἀχεντριάς, Ἀγριλιάς κ.τ.θ.), τὸ δὲ ἀπλοῦν ὄνομα Canea (Χανιά) ἐρμηνεύει ἀστείως ἀπὸ τὸ ἑλλ. χάνομαι (χαμένος ἄνθρωπος) διὰ τοὺς ἀδίκους, λέγει, ἀνθρώπους του!

Πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ἐκ τοῦ Λαχανιάς ἐτυμολογίας ὁ κ. Gerola ἀναφέρει καὶ τόπον ἄλλον L a c h a n i a m (Λαχανιάν) ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1265.¹

Καὶ ἐν Ρόδῳ² κατὰ τὸ νότιον τμήμα ὑπῆρχεν ἐπὶ Φραγκοκρατίας καὶ ὑπάρχει καὶ μέχρι σήμερον χωρίον Λαχανιά, ὅπου ὑπῆρχε πύργος σφῶζων ἐρείπια. Περὶ τοῦ πύργου τούτου γίνεται λόγος εἰς τὸ ὑπὸ S o m m i P i c e n a r d i ἐκδοθὲν Itineraire d'un Chevalier dans l'île de Rhodes, Roma 1900 σελ. 192. Κατὰ τὸ 1475 λέγεται τὸ φρούριον αὐτὸ Castello della Canea. Καὶ παρὰ B u o n d e l m o n t i, Liber Archipelagi ἔκδ. Sinner 1824 σελ. 73 καλεῖται τοῦτο A g a n e a καὶ παρὰ Pococke-Windheim Beschreibung des Morgenlandes, Erlangen 1754 τόμ. II. σελ. 342 καὶ 343 § 405 καὶ 407 ἀναφέρεται τὸ ἴδιον χωρίον τῆς Ρόδου ὑπὸ τὸν τύπον La Hania.

Ὅτι τὸ Λαχανιάς ἠδύνατο νὰ ὑπάρχη εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων, ὅπου καὶ σήμερον ἀφθονοῦσι καὶ εὐδοκιμοῦσιν οἱ λαχανόκηποι εἰς τὴν λιπαρὰν καὶ ὑδροφόρον αὐτὴν γῆν, εἶναι πιθανόν, ἀφ' οὗ ἄλλως τὸ ὄνομα Λαχανιάς καὶ Λαχανᾶς ἀκούεται καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἐπειτα ἡ παρατήρησις ὅτι τὸ ὄνομα Canea συνοδεύεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τοῦ ἄρθρου Ia ἀπὸ τῆς ἐνετικῆς ἐποχῆς καὶ μέχρι σήμερον (La Canea, La Canée) ὑποδηλοῖ στενωτέραν σχέσιν τοῦ Ia πρὸς τὸ Canea. Ἀκόμη εἰς ἀρχαίαν ἐπιγραφὴν τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος τῆς Κυδωνίας³ ἀναφέρεται κώμη Λαχανία παρὰ τὴν Κυδωνίαν.

Ἡ ἀνωτέρω ὁμως ἐτυμολογία ἐκ τοῦ Λαχανιάς ἔχει καὶ τὰς δυσκολίας τῆς καὶ τὰς ἀντιρρήσεις. Πρῶτον φαίνεται δύσκολον οἱ ἐγχώριοι ν' ἀφήσωσι τὰ Λαχανιάς καὶ νὰ δεχθῶσι μόνον τὰ Χανιά, ν' ἀπορρίψωσι δηλ. τὴν πρώτην συλλαβὴν, ἐν ᾧ οἱ Φράγκοι τὴν ἐτήρουν συνήθως (La Canea). Ἐπειτα εἶδομεν προηγουμένως ὅτι οἱ Ἑνετοὶ ἐλθόντες εἰς Κρήτην εὗρον καὶ ἔγραψαν τὸ C a n i a ἢ C a n e a (ἀν τὸ C a m a τῶν ἐγγράφων τοῦ 1212 εἶναι λάθος

afluentia, postea Leucanea (γρ. Lacanea) à caulibus penuria, Caneam nunc ab inimicis hominibus nominamus, καὶ σελ. 116 τὰ αὐτὰ περιόου.

¹ Gerola, Monum. I. σελ. 17. Τὸ ἐγγράφον ἐδημοσιεύθη παρὰ Tafel-Thomas, Urkunden vol. III. p. 105.

² Annuario della R. Schola archeol. di Atene, Gerola, Monum. medievali delle Tredici Sporadi, Bergamo 1914 p. 353.

³ Revue des Études grecques vol. X (1897) σελ. 138-156, ἐνθα ἀναγράφονται δωρεὰ κτημάτων ἢ Κυδωνία δίδει εἰς Μισγόλαν Ἀρχάδα «οἰκίαν ἐν τῇ Λαχανίᾳ κώμῃ». Πρβλ. καὶ D i t t e n b e r g e r² 940 καὶ IG IX p. 212 καὶ Athen. Mitteil. XXII (1897) 218 (Ἀμφισβητεῖται ἡ γραφὴ ἀν εἶναι Λαχανία, Ἀλλανίδι, Λαχανίδι).

ἀντὶ τοῦ Capia), τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ ὅτι οἱ ἐγχώριοι ἔλεγον Χανιά, καὶ ὅτι ἐπομένως δὲν τὸ ἔπλασαν οἱ Ἑνετοὶ ἀπὸ τὸ Λαχανιά. Πρὸς τούτοις ἡ λέξις Χανιά εὐρέθη καὶ ἐσημειώθη ὑπ' ἐμοῦ εἰς ἔγγραφον ἑλληνικὸν Σικελίας, τοῦ ἔτους 1155 ὡς ὄνομα τοποθεσίας,¹ εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὴν Σικελίαν ὅπως καὶ τὴν Κρήτην, εἶχον καταλάβει οἱ Ἄραβες καὶ ἀφῆκαν ἐκεῖ τοπωνυμικά. Καὶ τέλος ἀφ' οὗ ἡ λέξις χάνι εἶναι πανελλήνιος, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴ παραδεχόμεθα ὅτι θὰ ὑπῆρχεν ἡ λέξις καὶ εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν μετὰ τὰς κατακτήσεις ἑλληνικῶν χωρῶν ὑπὸ τῶν Ἀράβων.²

Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἴτε ἀπὸ τὸ χάνι εἴτε ἀπὸ τὸ Λαχανιάς προῆλθε τ' ὄνομα τῆς πόλεως, ἔπρεπε νὰ ἐγκαταλειφθῆ καὶ νὰ ἐπανεέλθῃ τὸ ἀρχαῖον ὄνομα Κυδωνία.

Εἰς τὰς δύο δηλ. κυριωτέρας πόλεις τῆς σημερινῆς Κρήτης τὰ Χανιά καὶ τὸ Ἡράκλειον ἐγίνε κατὰ τὴν ὀνομασίαν τὸ ἀντίθετον τοῦ πρέποντος. Ἡ πρώτη ἔπρεπε ν' ἀνακτήσῃ τὸ ἀρχαῖον καὶ ἱστορικὸν ὄνομα Κυδωνία ἀντὶ τοῦ βαρβαρικοῦ ἢ ταπεινοῦ Χανιά, ἡ δευτέρα ἔπρεπε τοῦναντίον νὰ διατηρήσῃ τὸ ἔνδοξον μεσαιωνικὸν τῆς ὄνομα Χάνδαξ ἢ Κάστρον ἀντὶ τοῦ ἀμφιβόλου καὶ ἀσήμου Ἡρακλείου.

ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ

¹ S p a t a, Diplomi graeci Siciliani inediti, Torino 1870 σελ. 52.

² Καὶ εἰς χειρόγραφον τοῦ Ἀρχαίου τοῦ Λεξικοῦ ἐκ Πόντου (Ἰωάννου Βαλαβάνη 67 Α) εὐρηται τοπωνυμία τὰ Χενία (ἐν Νικοπόλει), ἧτοι τὰ Χανιά.